

Konzervatorsko-restauratorski radovi na benediktinskom samostanu sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu

Mušćet, Ora

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:047666>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom](#).

Download date / Datum preuzimanja: **2024-06-29**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski rad

POVIJESNOUMJETNIČKO ISTRAŽIVANJE I
KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI RADOVI NA
BENEDIKTINSKOM SAMOSTANU SV. KUZME I DAMJANA
NA ČOKOVCU

Ora Mušćet

Mentor: dr.sc. Marko Špikić, izvanredni profesor

ZAGREB, 2019.

ART AND HISTORY RESEARCH AND CONSERVATION AND RESTORATION WORKS ON THE BENEDICTINE MONASTERY OF ST. COSMUS AND DAMIAN ON COKOVAC HILL

Ora Mušćet

Sažetak

Ovim diplomskim radom predstaviti će se povijesna pozadina benediktinskog samostana sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu, na otoku Pašmanu. Povijesna zbivanja potkrijepljena su evidentiranim promjenama na samostanskom sklopu od kojih su samo neke dokumentirane, dok se ostale mogu iščitati iz arhitektonske forme samostana te su svjedoci burne prošlosti ove benediktinske zajednice. Drugi dio rada bavit će se detaljnije promjenama sklopa u drugoj polovici XX. stoljeća. Budući da je samostan zatvoren 1808. godine, pri povratku benediktinaca na Čokovac 1956. godine, bilo je potrebno uložiti puno truda i rada za restauraciju i rekonstrukciju urušenih i oštećenih građevina. Ističe se ime jednoga od redovnika, oca Benedikta Celegina, koji je svojom vještinom i ljubavi prema postojećoj baštini neumorno radio na istraživanjima ostataka i restauraciji zatečenih građevina. Njegova su istraživanja od velikoga značaja za razumijevanje prošlosti i organizacije jedne od najvažnijih benediktinskih opatija na istočnoj obali Jadrana. Zahvati druge polovice prošloga stoljeća odredili su formu današnjega samostana čije će se sadašnje stanje također spomenuti.

Rad je pohranjen u: knjižnici Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Rad sadrži: 68 stranica Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: arhitektonski sklop i organizacija samostana, benediktinski samostan, Čokovac, današnja organizacija i recentni zahvati, konzervatorsko-restauratorski radovi, vraćanje života u samostan

Mentor: dr.sc. Marko Špikić, izvanredni profesor, Filozofski fakultet

Ocjenjivači: dr.sc. Franko Ćorić, dipl. ing. arh. dr.sc. Zlatko Jurić, dr.sc. Marko Špikić

Datum prijave rada: _____

Datum predaje rada: _____

Datum obrane rada: 23. srpnja 2019.

Ocjena: vrlo dobar (4)

Ja, Ora Mušćet, diplomantica na Istraživačkom smjeru – modul konzervatorstvo diplomskoga studija povijesti umjetnosti na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, izjavljujem da je diplomski rad pod nazivom *Povijesnoumjetničko istraživanje i konzervatorsko-restauratorski radovi na benediktinskom samostanu sv. Kuzme i Damjana na Ćokovcu*, rezultat mog istraživanja i u potpunosti samostalno napisan. Također, izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije izravno preuzet iz nenavedene literature ili napisan na nedozvoljen način, te da se tekst u potpunosti temelji na literaturi kako je navedeno u bilješkama, uz poštivanje etičkih standarda u citiranju i korištenju izvora.

U Zagrebu, 23. srpnja 2019.

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Utemeljenje crkvenoga reda sv. Benedikta	2
2.1. Kratki pregled povijesti benediktinskoga reda	3
2.2. Benediktinci na Jadranu	4
2.3. Titulari, smještaj i odnosi između benediktinskih samostana na zadarskom području	5
2.4. Upotreba glagoljice u opatiji sv. Kuzme i Damjana	7
3. Opatija sv. Ivana Evanđelista u Biogradu	10
3.1. Arhitektonska obilježja crkve sv. Ivana Evanđelista	13
3.2. Opatijski posjed na Rogovu	14
3.3. Opatijski posjedi na području Tkona	17
3.4. Opatija sv. Kuzme i Damjana: od preseljenje benediktinaca na Pašman do razdoblja komende	18
3.5. Opatija sv. Kuzme i Damjana: od razdoblja komende do ukinuća samostana 1808. Godine	24
3.6. Svjedočanstva o stanju samostana u razdoblju njegove zapuštenosti	27
4. Dnevnik o. Benedikta Celegina	29
4.1. Istraživanja i konzervatorsko-restauratorski radovi na ulazu u samostan	30
4.2. Istraživanja u prostoru pred crkvom	31
4.3. Istraživanja i konzervatorsko-restauratorski radovi u samostanskom dvorištu	32
4.4. Istraživanja i konzervatorsko-restauratorski radovi na prostoru <i>biskupije</i>	33
4.6. Istraživanja i konzervatorsko-restauratorski radovi na južnom i istočnom pročelju samostana	37
4.7. Istraživanja i konzervatorsko-restauratorski radovi na atriju	38
4.8. Istraživanja i konzervatorsko-restauratorski radovi u blagovaonici i kuhinji	41
4.9. Istraživanja i konzervatorsko-restauratorski radovi na katu samostanske zgrade i na krovu	43
4.10. Istraživanja i konzervatorsko-restauratorski radovi na crkvi sv. Kuzme i Damjana	44
4.11. Današnje stanje samostana i crkve	48
5. Zaključak	53
6. Slikovni izvori	54
7. POPIS ARHIVSKIH IZVORA I LITERATURE	63

1. Uvod

Ovaj diplomski rad podijeljen je u dvije cjeline. Prva prikazuje povijesni pregled opatije sv. Kuzme i Damjana, od trenutka osnutka do današnjih dana. Drugi dio rada usredotočen je na konzervatorsko-restauratorske radove druge polovice XX. stoljeća. Osim tadašnjih zahvata, spomenut će se recentniji postupci u očuvanju samostanskog sklopa te će se dati kratki pregled sadašnjega stanja. Samostan ima kompleksnu i zanimljivu povijest, ali i dugu tradiciju koja se još uvijek baštini. Danas je to jedini muški benediktinski samostan u Hrvatskoj koji je poznat po svojoj glagoljaškoj ostavštini. Cilj diplomskoga rada je nadopuniti saznanja o samostanu informacijama o njegovim preinakama i novijim radovima. Samostanska cjelina tako će se moći sagledati kao jedinstveni korpus kojeg ne čine samo dijelovi iz ranijih stoljeća, već i moderni dodaci i sve promjene koje ga danas oblikuju. Svrha rada je i odužiti se ljudima koji su marljivo radili na popravcima i koji su istraživali povijest samostana kroz njegovu arhitekturu. Posebno se ističe benediktinac, otac Benedikt Celegin koji je u najvećem dijelu zaslužan za detaljnija istraživanja i provođenje radova, ne samo na Čokovcu, nego i na cijelom prostoru tkonske župe.

Prvo poglavlje obuhvaća kratku povijest monaštva, odnosno uspostavu benediktinskoga reda i njegov značaj, pri čemu će se istaknuti pojedinosti vezane za samostan na Čokovcu. Budući da je tema ovoga rada samostan sv. Kuzme i Damjana koji je poznat po svojoj glagoljaškoj povijesti, pokušat će se rekonstruirati pojava upotrebe glagoljice u ovoj benediktinskoj zajednici.

Drugo poglavlje obuhvaća povijesni pregled opatije, od vremena osnutka u Biogradu do preseljenja i uspostave života na otoku Pašmanu. Spomenut će se važniji opatijski posjedi na otoku, kao i preinake koje je samostan zadobio tijekom vremena. Uzet će se u obzir i vrijeme ukidanja i napuštanja samostana 1808. godine, nakon čega nam ostaju samo rijetka zapisana svjedočanstva koja govore o izgledu crkve i cijeloga samostanskoga sklopa.

Treće poglavlje obuhvaća spomenute radove nakon povratka redovnika na Čokovac. Koristit će se dnevnicima o. Celegina, dokumentacija prikupljena u Konzervatorskom uredu u Zadru, kao i vlastiti zaključci. Također, ukratko će se pokušati objasniti današnje stanje građevina i potencijalni problemi. Očekivani zaključak rada predstavlja odgovor na pitanja današnjeg funkcioniranja samostana koje se vezuje uz konzervatorsko-restauratorske radove zadnjih šezdesetak godina.

2. Utemeljenje crkvenoga reda sv. Benedikta

Prije utemeljena benediktinskoga reda, monaštvo je bilo obilježeno askezom, no budući da su monasi živjeli bez pravila, trebali su nekoga tko će ih ujediniti.¹ Oko 480. godine, rođen je u malom umbrijskom gradiću Nursiji, današnjoj Norci, sv. Benedikt – utemeljitelj novoga crkvenog reda.² Nakon što je kao asket tri godine proveo u špilji, monasi iz Vicovara izabrali su ga za svoga nadstojnika. Izgleda da su Benediktova pravila bila ipak previše za monahe, pa je Benedikt, nakon kratkog povratka povučenom životu, odlučio urediti samostane u okolici Subiaca. Oko 520. godine, Benedikt se s nekoliko učenika povukao na vrh brda *Monte Cassino*, gdje je desetak godina kasnije napisao pravilo za monahe.³ Pretpostavlja se da je umro 547. godine, a upravo je ondje i pokopan uz svoju sestru Skolastiku, vjerojatno koludricu ili pročelnicu ženskoga samostana iz Piombariola. Sveti Benedikt uspio je povezati monahe koji su, bez obzira na stalež i podrijetlo, morali živjeti u zajednici u istome samostanu i poštovati opata – glavnoga monaha, oca zajednice.⁴ Utemeljitelj je smatrao molitvu i rad temeljima novoga reda, odakle i potječe geslo benediktinaca: moli i radi (*ora et labora*). Molitva, odnosno liturgijska služba, odvija se u koru samostanske crkve, a uređena je prema trinaest Benediktovih regula.⁵ Također, prema Benediktovim pravilima, opat se prije važnije odluke mora uvijek posavjetovati s ostatkom zajednice, iako je njegova odluka konačna. Njega može zamijeniti prior ili prepozit, dok celearij vodi administraciju posjeda, bavi se ekonomijom samostana i brigom za goste ili siromahe.⁶ Benediktinski red popularizirao je u kršćanskom svijetu papa Grgur Veliki, preko čijih *Dijaloga* saznajemo mnogo o životu sv. Benedikta. Monahe je poslao izvan Italije, čime je benediktinska regula postala osnovom za monaški život na Zapadu.⁷

¹ Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima, sv. I, opći povijesno-kulturni osvrt*, izdao: Benediktinski priorat – TKON, za izdavača: P. Martin Kirigin OSB, tisak: Novinsko izdavačko poduzeće „Slobodna Dalmacija“, Split, 1963., str. 31 –34.

² Isto, str. 35.

³ Isto.

⁴ Isto.

Naziv opat, preuzet je iz aramejskog jezika *abba*, odnosno iz kasnolatinskog *abbas*, što znači otac. Poglavlar samostana, opat, uglavnom se bira doživotno i direktno odgovara papi.

<http://proleksis.lzmk.hr/39779/> (pregledano: 1. svibnja 2019.)

⁵ Isto, str. 35.

⁶ Isto, str. 36.

⁷ Isto, str. 38.

2.1. Kratki pregled povijesti benediktinskoga reda

Širenjem Benediktovih pravila, utjecaj njegova reda je iz stoljeća u stoljeće rastao. Naziv samoga reda, *Monachi Ordinis Sancti Benedicti*, ustalio se mnogo kasnije nakon što je njegova regula postala općim pravilom svih monaha. Krajem VII. i početkom VIII. stoljeća nastupilo je razdoblje razvoja benediktinskih opatija.⁸ Sljedeće je stoljeće obilježeno dekadencijom zajednice. Problemi su nastali i zbog prečvrste veze monaha s aristokracijom i plemstvom, zbog čega je bilo važno reformirati samostane i vratiti se izvorima.⁹ Karlo Veliki, tražio je od Benedikta, osnivača opatije u Anieniu, da izradi nacrt obnove reda, dok je njegov sin – Ljudevit Pobožni, naredio svim monasima u carstvu da slijede regule Benedikta iz Aniena. Ipak, sustavna monaška reforma nastupila je tek djelovanjem monaha iz Clunyja, opatije osnovane 910. godine.¹⁰ Cluny je odigrao presudnu ulogu u odvajanju samostana od svjetovnih utjecaja.¹¹ Utjecaj opatije trajao je do sredine XII. stoljeća kad su pojavili, odnosno vratili brojni problemi. Uplitanje svjetovnih vlasti, veliki posjedi i feudalizam, ponovno su otvorili mogućnost za neposluh monaha, odnosno za popuštanje stege. Benediktinci su se tad podijelili na ogranke, koji su funkcionirali kao zasebni redovi.¹² Tijekom XIII. stoljeća i kasnije, benediktinski su se samostani postepeno gasili po cijeloj Europi.¹³ U novome vijeku, benediktinci su gotovo u potpunosti nestali i to zbog više razloga. Među glavnim problemima smatra se pojačani režim komende¹⁴, ali i jačanje Lutherove reforme. Napokon, početkom XIX. stoljeća, a uslijed Napoleonovih osvajanja po Europi, nastupilo je vrijeme sekularizacije, odnosno zapljene posjeda i ukinuća samostana. Brojni su samostanski sklopovi preuređeni u druge svrhe, dok su drugi napušteni i ostavljeni da propadaju.¹⁵

⁸ Isto, str. 39.

⁹ Isto, str. 40.

¹⁰ Isto, str. 42.

¹¹ Isto, str. 43.

¹² Isto, str. 44.

¹³ Isto, str. 44.

¹⁴ U početku je termin komenda, označavao privremeno povjeravanje prazne opatije susjednom opatu. Kasnije je termin promijenio svoje značenje, kad je u vrijeme popuštanja monaške discipline, tako nazivan prior samostana, kojeg su često na to mjesto postavljali vladari i feudalci. (Ostojić, 1963., str. 56.)

¹⁵ Isto, str. 45.

2.2. Benediktinci na Jadranu

Kao i drugdje, monaštvo je na Jadranu postojalo i prije uspostave reda sv. Benedikta. Iako se u kronikama samostana u *Monte Cassinu* spominju posjedi u Istri, Dalmaciji i Panoniji koje je car Justinijan darovao sv. Benediktu, vjerojatnijim se čini da su njegovi sljedbenici najprije mogli doći u Istru i Dalmaciju, nakon što je Karlo Veliki porazio Langobarde u Italiji 774. godine.¹⁶ Zahvaljujući dobrim odnosima i suradnjom s Franačkim Carstvom, Rimsko je Crkva mogla na dijelu bivšeg ravenkog egzarhata napučiti napuštene bizantske manastire latinskim monasima i time proširiti broj sljedbenika Regule sv. Benedikta.¹⁷ Godine 812., Kneževina Hrvatska pripala je franačkom vrhovništvu. Monasi koji su dolazili iz Franačke vjerojatno su organizirali prve zapadnjačke samostane u Hrvatskoj. Kao potvrda toj tezi mogu se uzeti germanska imena opata koji su u to vrijeme prisutni u Kneževini, kao i rašireni kult akvilejskih svetaca. Vrlo rano je na Trpimirovom dvoru u Rižinicama boravio Gottschalk, saksonski monah iz samostana u Fuldi.¹⁸ Upravo je posredstvom Gottschalka, odnosno zahvaljujući njegovim vezama s monasima bio moguć dolazak u Hrvatsku.¹⁹ Petar Krešimir IV. (1058.-1074.) i Zvonimir (1076.-1089.) priklonili su se reformatorskom pokretu koji su kod nas predvodili splitski i trogirski biskupi, Lovre i Ivan.²⁰ Upravo u ovom pogodnom trenutku nastaju svi naši kraljevski samostani, kao i nekoliko zadužbina hrvatskih odličnika. Važno je spomenuti i kamaldoljane, najutjecajniji benediktinski ogranak kod nas, koji se može smatrati zaslužnim za provođenje reforme u Hrvatskoj.²¹ Naime, osnivač kamaldoljanskoga reda, sv. Romuald, odabrao je kao mjesto pustinjačkog života upravo jednu špilju nad Limskim kanalom. Nakon što je proveo određeno vrijeme u Pomposi, središtu reformatorskih ideja, došao je u Istru 1001. godine, gdje je utjecao na Gaudencija, kasnije osorskog biskupa. Zahvaljujući ovome poznanstvu, nastala je jedna od najvažnijih benediktinskih opatija na Jadranu, Sv. Petar u Osoru na otoku Cresu.²² Nakon Zvonimirove smrti brojni su se samostani usred nemirnih vremena morali zatvoriti.²³ Dolaskom ugarske krune 1102. godine, splitski je nadbiskup i crkveni poglavar Hrvatske, raspolagao zadužbinama hrvatskih kraljeva. Od svih hrvatskih kraljevskih samostana, benediktinci su uspjeli sačuvati samo Krešimirovu zadužbinu, Rogovsku opatiju u

¹⁶ Isto, str. 70–80.

¹⁷ Isto, str. 80–81.

¹⁸ Isto, str. 82.

¹⁹ Isto, str. 82.

²⁰ Isto, str. 84.

²¹ Isto, str. 85., Miljenko Jurković, *Benediktinci na sjevernom Jadranu*, u: Opatijske crkvene obljetnice, zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Opatiji 17. i 18. studenoga 2006. godine, Opatija, 2008., str. 8.

²² Isto. (Miljenko Jurković, 2008., str. 8.)

²³ Ivan Ostojić, 1963., str. 85.

Biogradu, odnosno kasnije samostan sv. Kuzme i Damjana. To ne znači da se kroz XII. stoljeće nije nastavilo s osnivanjem novih samostana, a posebno s reformiranjem već postojećih. Najpoznatiji slučaj je reformacija krčkih benediktinskih samostana, ali i obnova rogovske opatije na Pašmanu.²⁴

2.3. Titulari, smještaj i odnosi između benediktinskih samostana na zadarskom području

Prvi su se samostani nazivali prema utemeljiteljima ili prema mjestima u kojima su nastajali. Tek se kasnije ustalio običaj odabiranja sveca zaštitnika, čije je ime nosila crkva i cijela zadužbina.²⁵ Najveći je broj samostana, njih osamnaest, nosilo titular Majke Božje, koju su svi redovi smatrali glavnom zaštitnicom.²⁶ Imena se mučenika spominju i nešto više puta uz benediktinske samostane. U Dalmaciji su posvećeni sv. Jurju, sv. Stjepanu, sv. Kati, sv. Luciji i sv. Kuzmi i Damjanu.²⁷ Benediktinci i benediktinke naselili su barem dvadeset i pet naših otoka. Na pojedinim je otocima postojalo više njihovih ustanova. Najviše ih je brojao Krk, čak sedam, dok su Ugljan i Pašman brojali po dvije benediktinske ustanove.²⁸ Sve do clunyjevske reforme, opatije su bile samostalne, nije ih vezala nikakva pravna veza. Unatoč tome, opatije su jedna drugu pomagale.²⁹ Budući da je opatija sv. Kuzme i Damjana prvotno nosila titular sv. Ivana Evanđelista, potrebno je spomenuti da je gotovo svaki treći benediktinski samostan bio posvećen nekome apostolu ili evanđelistu.³⁰ Titulari nisu uvijek ovisili o odluci benediktinaca što je posebno vidljivo kod samostana izvan gradova koje su podigli velikaši ili privatni donatori i utemeljitelji. Također, ukoliko bi samostan unutar grada bio podignut uz već postojeću crkvu, iskoristio bi se, barem u početku, svima već poznat titular.³¹

²⁴ Isto, str. 86.

²⁵ Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima, sv. II, Benediktinci u Dalmaciji*, izdao: Benediktinski priorat (TKON), za izdavača: P. Martin Kirigin OSB, tisak: Novinsko izdavačko poduzeće Slobodna Dalmacija, Split, 1964., str. 14.

²⁶ Isto, str. 15.

²⁷ Isto, str. 18.

²⁸ Isto, str. 32.

²⁹ Ivan Ostojić, 1963., str. 111.

³⁰ Isto, str. 17.

³¹ Isto, str. 18–19.

Kako bismo razumjeli odnose između samostana na zadarskom i biogradskom području, potrebno je izdvojiti dvije opatije koje su se na teritoriju ovih biskupija najviše istaknule. Zadarska opatija sv. Krševana, kao i Sv. Petar u Osoru, smatra se žarištem benediktinskoga reda u Sjevernoj Dalmaciji.³² Na crkvenom saboru u Splitu 925. godine osnovana je Splitska metropolija te je ukinuta Ninska biskupija.³³ Ove su odluke još u X. stoljeću označile miješanje rimske liturgije na području Dalmacije, odnosno preuzimanje crkvenog teritorija ninskoga biskupa od strane novoosnovane nadbiskupije.³⁴ U svakom slučaju, predromanički se je stil u X. stoljeću proširio na području istočne obale i zaleđa, što je dovelo do ukidanja razlika u arhitekturi između dviju različitih država.³⁵ Unutar zidova gotovo svake gradske općine, poput Zadra ili Nina, podignut je benediktinski samostan. Druga opcija bila je izgradnja samostana malo dalje od gradskih zidina ili pak podalje od naseljenih mjesta.³⁶ Takvi su samostani često imali hospicij u obližnjem gradu u kojem je obično stanovao jedan redovnik.³⁷ Opatija sv. Krševana u Zadru bila je najutjecajnija i najuglednija na svome području. Zadarski je samostan bio prvi koji je bio direktno vezan s maticom u Monte Cassinu.³⁸ Naime, navodi se kako je prvi opat zadarskoga samostana došao upravo iz talijanske matice.³⁹ Zanimljivo je zbog toga primijetiti u kojim je mjestima zadarska opatija imala cele izvan središta, a na kojima biogradska. Također, opatija sv. Krševana utjecala je na osnutak nekoliko samostana na širem obalnom području.⁴⁰ Opatija je na Ugljanu i Pašmanu (tada jednome otoku) imala zadužbinu sv. Nikole i celu sv. Petra na Ugljanu te celu sv. Mihovila u Neviđanima na Pašmanu.⁴¹ Zbog toga se ovdje ističe opatija sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu, koja je kao i Sv. Mihovil na Ugljanu, bila samostalna.⁴² Iako je u početku osnovan kao cela zadarske opatije, samostan sv. Mihovila na Ugljanu kasnije nije ovisio o opatiji sv. Krševana.⁴³ Budući da je smatran zadarskim, građani su ga često oporučno darivali, zbog čega je ugljanska opatija imala posjede

³² Ivan Ostojić, 1964., str. 11.

³³ Miljenko Jurković, *Od Knina do Nina, Iz hrvatske spomeničke baštine od 9. do 11. stoljeća*, Muzejsko-galerijski centar – Muzej Mimara, Gliptoteka HAZU, Zagreb, 1992., str. 33.

³⁴ Isto, str. 33–34.

³⁵ Isto, str. 34.

³⁶ Isto., str.32.

³⁷ Isto.

³⁸ Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje*, Školska knjiga, Zagreb, 1997., str. 294.

³⁹ Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, II. izdanje*, Školska knjiga, Zagreb, 1975., str. 311.

⁴⁰ Ivan Ostojić, 1964., str.37.

⁴¹ Isto.

⁴² Isto.

⁴³ Sofija Sorić, *Kaštel Sv. Mihovila na otoku Ugljanu*, u: *Ars adriatica* 2/2012., Sveučilište u Zadru, 2012., str. 85.

i na drugim zadarskim otocima, ali i na kopnu.⁴⁴ Iako se opatija na Čokovcu razmatra u okviru biogradskog područja, ne mogu se zanemariti njezine veze sa Zadrom. Veza između dva strateški smještena benediktinska samostana, na južnom kraju Sv. Kuzme i Damjana i na sjevernom sv. Mihovila, posebno je vidljiva u njihovom preoblikovanju u tvrđave, što će se detaljnije objasniti u sljedećim poglavljima.⁴⁵

2.4. Upotreba glagoljice u opatiji sv. Kuzme i Damjana

Unatoč izravnim odnosima između ovih dviju opatija, postojala je razlika u pismu. Pismo, kao jedna od glavnih kulturoloških odlika, jasno označava granicu između dviju biskupija. Na neki se način Zadar može promatrati kao granica između juga na kojem su se paralelno koristili glagoljica i latinica i sjevera na kojem je bilo razvijeno glagoljaštvo.⁴⁶

Kada se govori o prošlosti opatije sv. Kuzme i Damjana, uvijek se nameće pitanje je li ona od početka bila glagoljaška te se donose argumenti pobornika ali i protivnika ove tvrdnje. Ostojić je prema Reguli sv. Benedikta, pronađenoj u samostanu na Čokovcu, datiranoj u XIV. stoljeće, zaključio kako ona mora biti prijepis starije verzije iz XI. ili XII. stoljeća.⁴⁷ Prema tome, Ostojić ne dovodi u pitanje teoriju o glagoljaškim počecima ove opatije. Dio proširene isprave o osnivanju samostana autor tumači kao kraljev poziv monasima glagoljašima sa otoka Žirja da u Biogradu osnuju samostan.⁴⁸ Također, dok Ostojić zaključuje kako je vjerojatnije da su se glagoljaši preobratali u benediktince, a ne obrnuto, Galović dodaje da je takvo tumačenje

⁴⁴ Ivan Ostojić, 1964., str.64.

⁴⁵ Sofija Sorić, 2012., str. 85.

⁴⁶ Jozo Milanović, *Benediktinci glagoljaši na biogradskom području*, u: Glagoljica i glagoljaštvo u biogradskom kraju, Zbornik radova sa znanstvenog skupa Glagoljica na biogradskom području održanoga 17. studenoga 2012. u Biogradu, Grad Biograd, Ogranak Matice hrvatske u Zadru, Sveučilište u Zadru, Zadar–Biograd, 2014., str. 124. Monasima, koji su slijedili Metodova učenja te nisu poznavali ni latinski, ni grčki jezik, bilo je dozvoljeno služenje bogoslužja na staroslavenskom jeziku, odnosno korištenje glagoljice. (Ivan Ostojić, 1964., str. 12.) Najraniji podaci koji svjedoče o korištenju glagoljice na našem prostoru dva su pisma pape Ivana X., napisana netom prije održavanja splitskoga sabora 925. godine, u kojima papa zamjera korištenje staroslavenskoga jezika u bogoslužju. (Tomislav Raukar, 1997. str. 304–305.) Zbog nedostatka svećenika koji su poznavali latinski jezik, korištenje staroslavenskoga jezika i glagoljice moralo je biti dozvoljeno klericima i redovnicima u Dalmaciji. (Nada Klaić, 1975., str. 300.) Nada Klaić ističe kako papa Aleksandar II. (1061.-1073.) nije niti pomišljao na ukidanje glagoljice, odnosno staroslavenskoga jezika u bogoslužju, što je znak da je liturgija na staroslavenskom u potpunosti zaživjela. (Isto, str. 369.) Ipak, zaredenje je bilo uvjetovano poznavanjem i latinskoga jezika. (Isto.)

⁴⁷ Zvezdan Strika, Samostan sv. Ivana Evanđelista u Biogradu od utemeljenja do 1125. godine, povodom 950. godišnjice njegova spomena, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 52/2010, Zadar, 2010., str. 161.

⁴⁸ Ivan Ostojić, *Benediktinci glagoljaši*, u: Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu, No. 9–10, Zagreb, 1960., str. 28.

Tomislav Galović se ne slaže s Ostojićevim tumačenjem i navodi kako prvi opat Andrija nije bio na Žirju, već u Biogradu, a da ga je kralj pitao zbog tamošnje kapelice. Naime, dosadašnja povijesno-umjetnička i arheološka istraživanja nisu pronašla ostatke samostana na spomenutom otoku. (Tomislav Galović, *Benediktinci i benediktinke u Biogradu u ranom srednjem vijeku*, u: Glagoljica i glagoljaštvo u biogradskom kraju, Zbornik radova sa znanstvenoga skupa Glagoljica na biogradskom području održanoga 17. studenoga 2012. u Biogradu, Grad Biograd, Ogranak Matice hrvatske u Zadru, Sveučilište u Zadru, Biograd – Zadar, 2014., str. 100 –101.)

ispravno, ali ipak za razdoblje kasnoga srednjeg vijeka.⁴⁹ Tadašnja društveno-politička situacija trebala bi pomoći u pronalasku odgovora na pitanje začetka glagoljaštva u opatiji sv. Ivana Evanđelista. Prvi argument koji ide u prilog teoriji koja se ne slaže s glagoljaškim počecima ove opatije je sam osnutak samostana 1060. godine, dakle samo godinu nakon Lateranskog koncila. Na saboru se upravo govorilo o reformaciji koja nije blagonaklono gledala na staroslavensko bogoslužje.⁵⁰ Kao drugi argument može se uzeti činjenica što se kao utemeljitelj samostana navodi Petar Krešimir IV. Naime, vrijeme osnutka ovoga samostana povezuje se uz papu Nikolu II. (1059.–1061.) koji je na Lateranskom saboru 1059. godine pokrenuo reforme u Crkvi.⁵¹ Krajem iste godine papa je u Hrvatsku poslao izaslanika Majnarda koji se spominje na skraćenoj i proširenoj verziji povelje o osnutku samostana.⁵² Osnivanje samostana i prisutnost papinskog izaslanika svjedoče dakle o nastojanju uređenja prema načelima Rimske Crkve, što bi trebalo isključiti korištenje glagoljičkog pisma i bogoslužje na staroslavenskom.⁵³ Osim toga, povezivanje hrvatskoga kralja s Crkvom u Rimu može se protumačiti i kao vrsta političkoga saveza, odnosno kao sredstvo za postizanje političke slobode.⁵⁴ Ostojić pak tvrdi kako su unatoč nastojanjima kralja Petra Krešimira IV. i prisutnosti papinskog izaslanika Majnarda, monasi glagoljaši djelovali na širem biogradskom području, u čemu autor vidi njihov snažan utjecaj.⁵⁵ Strika navodi zanimljivu organizaciju Krešimirova teritorija na čijim je dijelovima, i prije nego što postali sastavnim dijelom Hrvatskog Kraljevstva, podizao samostane i pokušavao stvoriti crkvenu hijerarhiju. U tri biskupije, kninskoj, ninskoj i biogradskoj osnivani su muški i ženski benediktinski samostani – promicatelji kulturnih i društvenih promjena.⁵⁶

Ivan Ostojić uporno je isticao kako je biogradsko-pašmanska opatija najdugovječnija glagoljaška opatija u Hrvatskoj.⁵⁷ Najraniji rukopisi na glagoljici potječu s kraja XIV., odnosno

⁴⁹ Tomislav Galović, *Počeci glagoljaštva Rogovske opatije*, u: Meandrima hrvatskoga glagoljaštva, Zbornik posvećen akademiku Stjepanu Damjanoviću o 70. rođendanu, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2016., str. 140.

Zvezdan Strika navodi mogućnost da su monasi pozvani s otoka Žirja kako bi se naselili u Biogradu gdje su prihvatili pravila benediktinskoga reda. (Zvezdan Strika, 2010., str. 153.)

⁵⁰ Tomislav Galović, 2016., str. 140.

⁵¹ Zvezdan Strika, 2010., str. 153.

⁵² Isto, str. 154.

⁵³ Tomislav Raukar, 1997., str. 49.

⁵⁴ Nada Klaić, 1975., str. 349.

⁵⁵ Jozo Milanović, 2014., str. 124.

⁵⁶ Zvezdan Strika, 2010., str. 162.

Za razliku od Nade Klaić, Strika ne dovodi u pitanje autentičnost Krešimirove darovnice u kojoj 1069. godine kralj daruje zadarski samostan otokom Maunom. Osim toga, autor time potvrđuje integraciju Dalmacije u granice kraljevstva. (Isto., str. 161.)

⁵⁷ Jozo Milanović, 2014., str. 125.

početka XV. stoljeća.⁵⁸ Ova bi se činjenica možda mogla objasniti uništenjem samostanskog arhiva u XIV. stoljeću, ali ne odgovara na pitanje zašto nisu pronađeni glagoljički natpisi stariji od XV. stoljeća. Iz tih razloga Galović zaključuje kako se glagoljica na Čokovcu počela koristiti za vrijeme opata Fridriha Jurjevića, odnosno na samom početku XV. stoljeća.⁵⁹ O istovremeno korištenju dvaju pisama svjedoče i brojne samostanske isprave, ali i misali pisani i na latinskom i na staroslavenskom jeziku.⁶⁰

Iako nije poznato mjesto nastanka prvoga prijevoda Regule sv. Benedikta na hrvatski, odnosno na staroslavenski jezik, Ostojić smatra kako je vjerojatno morao nastati na nekom od naših primorskih samostana.⁶¹ Budući da je ovaj prijepis iz XIV. stoljeća, rađen vjerojatno prema starijoj verziji prijevoda na staroslavenski, pronađen upravo u samostanu sv. Kuzme i Damjana, zbog čega ga se naziva i Pašmanskim kodeksom.⁶²

Upitna je i teza o odlasku benediktinaca sa Čokovca u Prag. Naime, često se u literaturi navodi podatak kako je češki kralj i rimsko-njemački car Karlo IV. Luksemburški pozvao u Prag redovnike s Pašmana kako bi u samostanu Emaus oživjeli glagoljašku pismenost i slavensko bogoslužje. Ukoliko prihvatimo teoriju da opatija na Čokovcu nije glagoljaška prije početka XV. stoljeća, onda se ni ova tvrdnja ne može smatrati točnom. Proučavajući pisanja čeških povjesničara, Galović ne nailazi na spominjanje naših benediktinaca u Pragu.⁶³ Problem falsifikata/originala i točnoga tumačenja samostanskih spisa otežani su i zbog uništenja samostanskoga arhiva.⁶⁴ Konačan zaključak o počecima korištenja glagoljice u opatiji na

⁵⁸ Galović, 2016., str. 143.

⁵⁹ Isto, str. 144.

⁶⁰ Jozo Milanović, 2014., str. 129.

Josip Kolanović isticao je postojanje starog glagoljaškog skriptorija na Čokovcu, no benediktinci su morali dobro poznavati i latinski jezik. Za svoje su potrebe, kako je pisala Marija Pantelić, redovnici mogli prevoditi tekstove s latinskog na staroslavenski jezik. (Isto., str. 127–129.)

⁶¹ Isto, str. 126.

⁶² Ivan Ostojić, 1964., str. 14.

Od velikog je značaja i Tkonski zbornik. Ovaj je glagoljski zbornik pronađen u Tkonu, datiran u prvu četvrtinu XVI. stoljeća te se smatra jednim od najvažnijih primjeraka srednjovjekovne glagoljske književnosti u Hrvatskoj. (Slavomir Sambunjak (ur.), *Tkonski zbornik: hrvatskoglagoljski tekstovi iz 16. stoljeća*, Općina Tkon, Tkon, 2001., str. 5.) U Tkonu je početkom XIX. stoljeća, don Ivan Brčić pronašao staroslavenski Časoslov iz XIV. stoljeća kojega je nazvao Pašmanskim Časoslovom. (Tomislav Galović, *Arhiv rogovske opatije*, Arh.vjen. 55(2012), str. 108.)

⁶³ Tomislav Galović, 2016., str. 145.

Samo se u zborniku radova *Emauzy – Benediktinský klášter Na Slovanech v srdci Prahy* iz 2007. godine na dva mjesta spominje boravak pašmanskih redovnika u Pragu koji ipak nije argumentiran.

⁶⁴ Arhiv je stradao dvaput pri mletačkim napadima. Kad je 1125. godine uništen Biograd, raznesen je i samostanski arhiv. Drugi put, 1345. godine, čokovski je arhiv razbačen. (Tomislav Galović, 2012., str. 105–106.)

Ćokovcu još uvijek nije donesen, zbog čega se i dalje navode teorije Ivana Ostojića i Tomislava Galovića.⁶⁵

3. Opatija sv. Ivana Evanđelista u Biogradu

Biogradsko područje važan je teritorij ranofeudalnog Hrvatskog Kraljevstva na kojem su bile prisutne čak tri redovničke zajednice: benediktinci, templari i ivanovci. Biograd je 1018. godine, u vrijeme Krešimira III., postao prijestolnicom hrvatskih kraljeva.⁶⁶ Za osnutak samostana, Petar Krešimir IV. izabrao je jedini *civitas* na svome teritoriju koji za njegova vremena priznaje vlast hrvatskoga vladara.⁶⁷ Osim toga, široki se teritorij Biogradske biskupije prostirao od Nina i Karina do Skradina i Bribira.⁶⁸ Budući da se Petar Krešimir navodi kao prvi darovatelj biogradskih samostana; muški samostan sv. Ivana Evanđelista i ženski, sv. Tome, smatraju se kraljevskim samostanima s brojnim posjedima na hrvatskome teritoriju.⁶⁹

Datiranje povelje stvorilo je probleme u starijoj literaturi, zbog čega se i danas često ponegdje kao godina osnutka uzima 1059. godina, a drugdje 1060. godina. Naime, kraljevska je povelja datirana prema firentinskom računanju vremena, zbog čega se veljača 1059. godine mora iščitati kao veljača 1060. godine.⁷⁰ Kako je navedeno u fundacijskoj listini, samostan je dovršen upravo nedugo prije Majnardova boravka u Biogradu, što znači da je samostan postojao možda

⁶⁵ Informacije prikupljene u razgovoru s gđom Danijelom Deković, predsjednicom Udruge glagoljaša Zadar.

⁶⁶ Radomir Jurić, *Srednjovjekovni spomenici na biogradskom području*, u: Biograd i njegova okolica u prošlosti, Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1998. godine, Zadar, 1990., str. 280.

Na ispravi kralja Krešimira I., datiranoj u 950. godinu, spominje se i biskup Prestancije, zbog čega se polovica X. stoljeća uzima za vrijeme osnutka Biogradske biskupije. Kratkotrajni prekid vladavine hrvatskih kraljeva nad Biogradom obilježio je dužd Petar II. Orseolo koji je oko 1000. godine zauzeo grad. Idući podatak govori nam da se je Biograd, u vrijeme kralja Krešimira III. (1018.) ponovno nalazio u sastavu hrvatskog kraljevstva. Zbog razumijevanja slijeda događaja i utvrđivanja granica Hrvatskoga kraljevstva, važna je darovnica kralja Petra Krešimira IV. iz 1060. godine kojom se potvrđuje pripadnost Biograda Hrvatskom kraljevstvu. Također, samostanski kartular sv. Kuzme i Damjana, pisan u XIV. stoljeću, navodi važne informacije o društvenom uređenju u XI. stoljeću. Nakon kratkotrajne normanske vlasti nad gradom, u Biogradu se izmjenjuju mletačka i hrvatska vlast. Godine 1076. grad je priznao Zvonimirovu vlast, ali ga je već 1115. godine osvojio dužd Ordelafo Falier, a deset godina kasnije i Dominik Micheli. (Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica, Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji, 2. korpus arhitekture, Kvarner i Sjeverna Dalmacija*, Književni klub Split, Muzej Hrvatskih arheoloških spomenika, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Split–Zagreb, 2004., str. 422–425.)

⁶⁷ Nada Klaić, 1975., str. 355–357.

⁶⁸ Nada Klaić, 1975., str. 357.

⁶⁹ Isto.

⁷⁰ Zvezdan Strika, 2010., str. 155.

Firentinskim računanjem vremena godina počinje 24. ožujka zbog čega je potrebno preračunavanje. Budući da je opat Majnard krenuo iz Rima za Split tek nakon što je papa Nikola II. uspio protjerati svoga protivnika, Benedikta X., odnosno nakon 9. prosinca 1059., mogao je biti na Krešimirovu dvoru tek u veljači naredne godine. (Isto.)

godinu dana prije sastavljanja povelje.⁷¹ Jasno se ističe kako je samostan osnovan po kraljevoj želji i zapovijedi što ukazuje na Krešimirovu svjesnost o društveno-političkoj situaciji u Europi.⁷² Iz povelje o osnutku saznajemo i da su redovnici sami podigli svoj samostan kojemu je darovana i kraljevska sloboda. Drugim riječima, Petar Krešimir oslobodio je biogradsku opatiju od osobnog i zemljišnog posjeda.⁷³ Uz darovanu kraljevsku slobodu, opatija je jednako tako bila neovisna i od crkvene vlasti te je direktno odgovarala papi.⁷⁴ Najvjerojatnije je ovaj privilegij opatiji podijelio papa Grgur VII. (1073.–1085.), a odluku je 1116. godine potvrdio i mletački dužd Ordealf Falier.⁷⁵ Povelja o osnutku samostana sačuvana je u *kontraverznoj* proširenoj verziji koja je dostupna u tri prijepisa iz XIV. stoljeća.⁷⁶ Prema mišljenju Milka Brkovića, proširena verzija ipak nije nastala stoljećima nakon utemeljenja, već nešto kasnije. Zaključuje to prema popisu svjedoka u koje je u ovoj verziji uključen i splitski nadbiskup Lovre.⁷⁷ Osim toga, dok je u prvoj verziji nabrojano devet svjedoka, u drugoj verziji nabrojana su tridesetorica.⁷⁸ Također, u proširenoj se verziji navodi kako kralj samostanu daruje i otok Žirje sa svim pripadnostima, zemljama i postojećom kapelicom.⁷⁹ Zanimljivo je i da, dok prva verzija spominje samo kralja Petra Krešimira, u proširenoj se pojavljuju imena pape Nikole II. i bizantskoga cara Aleksija I. Komnena.⁸⁰ Pogrešna datacija vladavine bizantskoga cara Aleksija (1018.–1118.) samo dokazuje da je povelja pisana nešto kasnije. Ipak, ne možemo je zbog toga smatrati sadržajnim falsifikatom, već dokumentom koji nam otkriva brojne podatke o funkcioniranju državne i crkvene vlasti u drugoj polovici XI. stoljeća.⁸¹ Povelja o osnutku samostana u Biogradu važna je za razumijevanje povijesnih okolnosti jer, iako su zapisani kasnije, spomenuti su pravi povijesni događaji.⁸² Kralj Krešimir je u veljači 1060. godine samostanu sv. Ivana Evanđelista darovao i posjede u Rogovu.⁸³ Budući da je samostan bio

⁷¹ Isto.

Teoriju potvrđuje i činjenica kasnijega dovršetka crkve sv. Ivana koja je posvećena tek 1076. godine. U svečanome obredu sudjelovali su papinski legati Fulkoin i Gebizon, splitski nadbiskup Lovre i biogradski biskup Prestancije. (Isto.)

⁷² Isto, str. 156.

⁷³ Isto.

Jednom je iznimkom dogovoreno da se samostan obvezuje svakoga 27. prosinca, na blagdan sv. Ivana Evanđelista, darovati biskupu jedno janje i *demižanu* vina. (Isto.)

⁷⁴ Isto, str. 160.

⁷⁵ Isto, str. 160–161.

⁷⁶ Isto, str. 157.

⁷⁷ Isto.

⁷⁸ Isto, str. 160.

⁷⁹ Isto, str. 158.

⁸⁰ Zvezdan Strika, 2010., str. 160.

⁸¹ Isto.

⁸² Nada Klaić, 1975. str. 357.

⁸³ Daniele Farlati, Daniele Farlati, *Illyricum sacrum, Tomus quartus, Ecclesiae suffraganeae metropolis Spalatensis*, Venecija, 1769., str. 2., Šime Ljubić, *Starine: Libellus Policorion, qui Tipicus vocatur*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1890., str. 156.

osnovan kao kraljevska zadužbina, pa su benediktincima, uz najvažniji posjed Rogovo, pripadali i drugi brojni posjedi. Nakon osnivača Krešimira, uslijedili su i kasniji kraljevi-darivatelji samostana, poput Dmitra Zvonimira ili kraljice Jelene.⁸⁴ Kada bismo detaljnije analizirali većinu i brojnost posjeda koje je opatija prikupila u kratkom vremenskom roku, uočili bismo da je oni čine jednom od najbogatijih i najutjecajnijih na području kraljevstva.⁸⁵

Nažalost nemamo podatke koji bi nam otkrili koliko je samostan brojao monaha u svojim počecima, no znamo da se je prvi opat zvao Andrija i da je vjerojatno na toj dužnosti bio do 1066. godine, kad se zadnji put spominje.⁸⁶ U vrijeme Andrijina nasljednika Petra, dovršena je 1076. godine samostanska crkva u Biogradu, istovremeno kad je biskup Prestancije dodijelio opatiji crkvu sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu.⁸⁷ Luka Jelić preuzima podatke iz *Documente i Policoriona* da je Šestak, učitelj kralja Zvonimira, dao pokriti crkvu sv. Ivana Evanđelista, zbog čega ga je kralj nagradio posjedom Kauka kod Biograda.⁸⁸ Nakon razaranja Biograda 1125. godine, Mlečani njegovu upravu podređuju Zadru. Takvu je podjelu slijedila i crkvena uprava, zbog čega su dijelovi Biogradske biskupije pripali zadarskome biskupu, pa tako i crkva sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu.⁸⁹ Prema Lučiću, Biograđani su se nakon rušenja grada, morali skloniti u Šibenik, koji je bio sigurniji za plovidbu od Skradina. Novi stanovnici podigli su crkvu sv. Krševana, koja je primila monahe iz Biograda, a koja se u trenutku izgradnje nalazila na periferiji grada.⁹⁰ S takvom se teorijom ne slaže Marasović koji ne govori o preseljenju benediktinaca u Šibenik, već navodi kako su se iz porušenoga grada benediktinci sklonili na svoj posjed u Rogovo.⁹¹ Zadarski nadbiskup Miho odlučio je 1129. godine izbjeglim benediktincima iz Biograda vratiti kaštel s crkvom na Čokovcu.⁹² Prema tome možemo zaključiti kako su benediktinci došli na Pašman tek nakon povratka posjeda 1129. godine.⁹³

⁸⁴ Radomir Jurić, 1990., str. 285.

⁸⁵ Zvezdan Strika, 2010., str. 166.

⁸⁶ Isto, str. 162–163.

⁸⁷ Isto, str. 164.

⁸⁸ Luka Jelić, *Povijesno-topografske crtice o biogradskom primorju*, u: Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol.3, br.1., 1898., str. 37.

⁸⁹ Zvezdan Strika, 2010., str. 166.

⁹⁰ Ivan Lučić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru I.*, Čakavski sabor, Split, 1979. [1674.], str. 135–137. Današnja se crkva nalazi u središtu Šibenika, a posvećena je Antunu Opatu.

⁹¹ Tomislav Marasović, 2009., str. 425.

⁹² Zvezdan Strika, 2010., str. 166.

⁹³ Isto, 167.

3.1. Arhitektonska obilježja crkve sv. Ivana Evanđelista

U starijoj se literaturi pojavljivalo više teorija o smještaju samostana i crkve sv. Ivana Evanđelista. Tezu da se je samostan nalazio u gradskome središtu podupire činjenica da je kralj Petar Krešimir sazvaio stanovnike grada za svjedočanstvo u nekoj parnici upravo ispred crkve sv. Ivana. Narod se okupio na kraljev nalog na mjestu sazivanja skupštine, odnosno na javnome trgu.⁹⁴ Frane Buškariol pisao je kako bi se crkva sv. Ivana Evanđelista trebala nalaziti kod kaštela Matković, u središtu grada.⁹⁵ Svoju je teoriju potkrijepio činjenicom da se u jednoj ispravi iz *Policoriona* samostan navodi kao: *monasterium sancti Johannis de Castello*.⁹⁶ Arheolog i tadašnji kustos Arheološkog muzeja u Zadru, Janko Belošević, započeo je 1969. godine s arheološkim istraživanjima pri čemu je otkrio ostatke građevine čiji su vanjski zidovi bili raščlanjeni lezenama, što bi bilo u skladu s arhitektonskom dekoracijom rane romanike, odnosno s vremenom osnivanja samostana. Pronađeni su i ulomci fresaka, kao i nekoliko ulomaka liturgijskog namještaja, dok su oko crkve pronađeni srednjovjekovni grobovi.⁹⁷

Napokon su nakon brojnih teorija o položaju nekadašnje crkve sv. Ivana Evanđelista u Biogradu, pronađeni njezini temeljni ostaci. Crkva je dobro sačuvana u istočnome dijelu na kojem se jasno mogu vidjeti tri apside.⁹⁸ Sagrađena je u sjeverozapadnom dijelu grada, sjeverno od katedrale.⁹⁹ Trobrodna je bazilika položena u smjeru SZ–JI, u skladu s orijentacijom biogradskog poluotoka, zbog čega i uzdužna os crkve otklanja prema JI za 50 stupnjeva od idealnog pravca Z–I.¹⁰⁰ Iako nisu pronađeni stupovi ili piloni, prema vanjskim obrisima trospidalne bazilike, zaključeno je da se moralo raditi o trobrodnoj građevini.¹⁰¹ Trobrodnost je potvrđena i širom i izbočenijom središnjom apsidom. U arheološkim istraživanjima otkriveno je da je prezbiterij bio odvojen od prostora za vjernike povišenom razinom poda.¹⁰² Zaključeno je da je bazilika u Biogradu imala trodijelni narteks.¹⁰³ Sv. Ivan Evanđelist imao je i bočna vrata

⁹⁴ Luka Jelić, 1898., str. 55.

⁹⁵ Frane Buškariol, *Istraživanja don Luke Jelića u Biogradu na Moru na položaju Glavica – Biogradski spomenici I*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, Vol. 27, No. 1, 1988., str.28.

⁹⁶ Šime Ljubić, 1890., str. 188.

⁹⁷ Radomir Jurić, 1990., str. 285.

⁹⁸ Tomislav Marasović, 2009., str. 425.

⁹⁹ Isto, str. 432.

¹⁰⁰ Isto, str. 433.

¹⁰¹ Isto.

¹⁰² Isto.

¹⁰³ Vladimir P. Goss, *Predromanička arhitektura u Hrvatskoj*, Art studio Azinović, Zagreb, 1996., str. 116.

koja su vodila u samostan.¹⁰⁴ Pretpostavlja se da je bazilika imala drvenu konstrukciju krovišta.¹⁰⁵

Crkva je bila gusto raščlanjena lezenama, ne samo na apsidama, nego i na bočnim brodovima.¹⁰⁶ Vladimir Goss biogradsku crkvu sv. Ivana smatra prvim potpunim pokušajem uvođenja vanjskog dekora kojim je naglašena građevina podignuta po uzoru na ranokršćanske bazilike.¹⁰⁷ Ipak, čini se da vanjska dekoracija još uvijek nije u potpunosti pratila organizaciju prostora u unutrašnjosti, zbog čega se Sv. Ivan u Biogradu smatra ranoromaničkom bazilikom.¹⁰⁸ Kod nas su proces upoznavanja s ranom romanikom ubrzali reformirani benediktinci, zahvaljujući kojima se i u našim krajevima brzo počinje javljati internacionalna bazilikalna arhitektura.¹⁰⁹ Poveznicu između reformiranog redovništva i pojave novih arhitektonskih i skulptorskih rješenja naglašavaju Miljenko Jurković i Vladimir Goss, koji su ubrojili Sv. Ivana Evanđelista u Biogradu u skupinu crkava izgrađenih prema spomenutim načelima.¹¹⁰

3.2. Opatijski posjed na Rogovu

Ostaci najvažnijega posjeda benediktinskoga samostana sv. Ivana Evanđelista nalaze se uz cestu koja od Svetog Filipa i Jakova vodi prema Sikovu.¹¹¹ Srednjovjekovno je naselje Rogovo bilo posjed hrvatskih vladara sve do 1060. godine, kad ga je benediktincima darovao Petar Krešimir, ujedno i njihov osnivač. Naselje Rogovo nazivalo se je i selom Sv. Kuzme i Damjana, prema nazivu nove lokacije benediktinske opatiije.¹¹² Kraljevski rogovski posjedi već su u XI. stoljeću bili podijeljeni trima crkvenim zavodima: Rogovo je pripalo benediktinskom

¹⁰⁴ Tomislav Marasović, 2009., str. 434.

¹⁰⁵ Isto.

¹⁰⁶ Isto, str. 433.

¹⁰⁷ Vladimir P. Goss, 1996., str. 116.

¹⁰⁸ Isto, str. 117., 189–190.

Ranoromaničke građevine prepoznaju se prema postupnom organiziranju stupnjevanog volumena, korelaciji između vanjskog i unutrašnjeg prostora i iznošenju dekorativne plastike na pročelja. (Miljenko Jurković, 1992., str. 39.)

¹⁰⁹ Miljenko Jurković, 1992., str. 39–41.

Promjena u liturgiji koju su zahtijevali reformirani redovnici, zahtijevala je prilagodbu liturgijskog prostora. za razliku od predromaničkoga razdoblja u kojem se odvijala litanijska liturgija za koju je bilo neophodno postojanje niza autonomnih prostora, u XI. stoljeću liturgija postaje statičnija i time i koncentrirana u svetištu crkve. Nekada razdvojeni elementi stopili su se u nerazdvojivu cjelinu što je rezultiralo podudaranjem unutarnjeg prostora s vanjskim plaštem crkve. (Miljenko Jurković, *Crkvena reforma i ranoromanička arhitektura na istočnom Jadranu*, SHP, 20/1990, Zagreb, 1990., str. 195–196.)

¹¹⁰ Vladimir P. Goss, 1996., str. 117.

Jedan od rezultata reformskih nastojanja nakon splitskoga sabora svakako je i podizanje brojnih samostana u vrijeme Petra Krešimira IV. i Zvonimira. (Miljenko Jurković, 1992., str. 42.)

¹¹¹ Radomir Jurić, 1990., str. 286.

¹¹² Luka Jelić, 1898., str. 90.

samostanu sv. Ivana, Bubnjani s Tinjem pripali su benediktinkama sv. Tome u Biogradu, a Vrana papinskom apokrizarijatu. Vranu su u sljedećem stoljeću naslijedili templari, a posjed opatica pripao je muškome samostanu.¹¹³ Rogovski posjed prostirao se od Rogova i Vrbice do mora.¹¹⁴

Pronađeni fragmenti liturgijskoga namještaja iz predromaničke crkve sv. Mihovila čuvaju se danas u Zavičajnom muzeju u Biogradu.¹¹⁵ Važno je napomenuti kako je i nakon stradavanja Biograda pri mletačkom napadu 1125. godine, Rogovo djelomično ostalo u funkciji. Naime, iako se je većina redovnika odlučila skloniti na sigurniji položaj na otoku Pašmanu, dio je odlučio ostati u Rogovu, što je bilo moguće sve do uništavanja samostana od strane Turaka (1499.-1503.).¹¹⁶ Osim toga, već je navedena mogućnost kako su se benediktinci nakon rušenja samostana u Biogradu, umjesto u Šibeniku, sklonili na svome najvećem posjedu. Prema tome Marasović zaključuje da je crkva sv. Mihovila podignuta u XII. stoljeću (nakon 1125. godine) na najvažnijem posjedu benediktinaca iz Biograda.¹¹⁷ Sljedeći važniji podatak vezuje se uz vrijeme obnove crkve 1347. godine koju je, kao i na Čokovcu, zagovarao opat Petar Zadranin.¹¹⁸ Naselje Rogovo stradalo je između 1345. i 1358. godine u borbama Mlečana s Ljudevitom Anžuvinskim.¹¹⁹ Kao i crkva na Čokovcu, crkva sv. Mihovila u Rogovu, porušena je 1345. godine, a obnovio ju je dvije godine kasnije, opat Petar Zadranin i dodao joj prezbiterij.¹²⁰ Sa sigurnošću se danas govori o radu protomajstora Andrije Desine¹²¹ na svetištu crkve sv. Mihovila na Rogovu. Andrija se smatra ključnom ličnošću u određivanju stilskih odrednica svojega vremena, što se ponovno očituje na gotičkome svetištu.¹²² Njegova se graditeljska djelatnost u ovom slučaju isprepliće s ličnošću opata Petra Zadrana koji je potaknuo obnove u Rogovu, na Čokovcu i u Gorici te izgradnju nove crkve u Sv. Filipu i

¹¹³ Isto, str. 89.

¹¹⁴ Isto, 96.

¹¹⁵ Tomislav Marasović, 2009., str. 408–409.

¹¹⁶ Radomir Jurić, 1990., str. 286., Josip Kolanović, 1987., str. 102.

¹¹⁷ Tomislav Marasović, 2009., str. 408.

¹¹⁸ Isto, str. 420.

¹¹⁹ Radomir Jurić, 1990., str. 286.

¹²⁰ Luka Jelić, 1898., str. 94.

¹²¹ Jednu od važnijih ličnosti koja je oblikovala srednjovjekovnu umjetničku baštinu na širem zadarskom području, istražio je dr.sc. Emil Hilje. Prve podatke o majstorovom životu prikazao je Cvito Fisković, ali ga je pogrešno poistovjetio s drugim majstorom istoga imena. Andrijin otac također je bio protomajstor, kao i braća Juraj i Stjepan, o čijoj djelatnosti nisu pronađeni podaci. Majstor Andrija prvi put se spominje 1350. godine kao izvršitelj triju oporuka prije polaska na hodočašće u Rim, pri čemu je imenovao svojim zastupnikom plemića Krešu pok. Domalda Vidova Zadulina. Uz Andrijino se ime prvi put povezuje titula protomajstora od 1469. godine, a od 1384. godine naziva ga se *promagister comunis Iadre*. (Emil Hilje, *Zadarski protomajstor Andrija Desin*, u: Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 34 (1994), Split, 1994., str. 86–94.

¹²² Isto, str. 99.

Jakovu.¹²³ Tada su građevine na spomenutim posjedima pregrađene u gotičkim oblicima, od kojih su samo crkve sv. Mihovila u Rogovu i sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu sačuvale gotička obilježja.¹²⁴ Kod obje građevine može se uočiti da je odlučeno zadržati raniju tlocrtnu dispoziciju. Jedina veća promjena vidljiva je u apsidama, kojima je polukružni oblik zamijenjen pravokutnim.¹²⁵

Majstor je pristupio izgradnji svetišta u crkvi sv. Mihovila u Rogovu slično kao na Čokovcu, iako Hilje primjećuje kako je ondje posao obavljen nešto skromnije nego na matičnoj crkvi.¹²⁶ Tako je umjesto križno-rebrastog upotrijebljen prelomljeni svod, dok prozori na začelnom zidu tipologijom odgovaraju onome s Čokovca.¹²⁷ Apsidu je 1389. godine, prema Andrijinim nacrtima, izradio Pavao Valnucijev iz Solmune.¹²⁸ Kao u matičnoj crkvi samostana, i ova je apsida ponešto nepravilnog tlocrta te se, kao i na Čokovcu, prostor svetišta otvara jednostavno profiliranim prelomljenim lukom.¹²⁹ Ruševine koje okružuju crkvu označavaju selo Sv. Kuzme i Damjana.¹³⁰

Posjed je stradao za vrijeme Ciparskoga rata (1570.-1573.), nakon kojega je postao turskom pograničnom točkom i turska stražarnica i carinarnica.¹³¹ Sačuvana je spomenuta jednobrodna crkva sv. Roka (sv. Mihovila), koju Petricioli u svojim istraživanjima uspoređuje s ninskim Sv. Ambrozom.¹³² Na južnom pročelju postavljen je presloženi romanički portal, vjerojatno preseljen s glavnoga pročelja.¹³³ Tragovi preseljenja vidljivi su na luku lunete.¹³⁴ Mistično janje (*Agnus Dei*) prikazano je u dobro sačuvanom visokom reljefu te se zbog načina obrade uspoređuje s reljefom *Agnus Dei* s bočnog portala zadarske katedrale.¹³⁵

¹²³ Isto, str. 99–100.

¹²⁴ Isto, str. 100.

¹²⁵ Isto.

¹²⁶ Isto, str. 102.

¹²⁷ Isto.

¹²⁸ Isto, str. 105.

¹²⁹ Isto.

¹³⁰ Luka Jelić, 1898., str. 95.

¹³¹ Isto, str. 94.

¹³² Ivo Petricioli, Graditeljska djelatnost rogovskog opata Petra Zadrana, u: Biograd i njegova okolica u prošlosti, Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1998. godine, Zadar, 1990., str. 385.

¹³³ Isto.

¹³⁴ Emil Hilje, Rogovo, portal crkve sv. Roka (nekada sv. Mihovila), u: Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije, Kiparstvo I., od IV. do XVI. stoljeća, Zadar, 2008., str. 196.

¹³⁵ Isto, str. 196–197.

3.3. Opatijski posjedi na području Tkona

Na otoku Pašmanu bilo je više zemljišnih posjednika. Istovremeno se spominje jurisdikcija zadarske (nad)biskupije, zemljište na Čokovcu koje je ranije pripadalo biogradskoj biskupiji i posjedi kraljice Jelene.¹³⁶ Nikola Čolak smatra kako je južni Pašman, odnosno Tkon, bio izvan zadarskih ovlasti, jer se nalazio pod jurisdikcijom hrvatskih vladara.¹³⁷ Kao što je ranije spomenuto, oko 1070. godine izaslanik kralja Petra Krešimira dosudio je pravo samostanu sv. Ivana Evanđelista na posjed sv. Kuzme i Damjana na brdu Čokovac na otoku Pašmanu.¹³⁸ Već 1076. godine, u vrijeme posvećenja samostanske crkve sv. Ivana u Biogradu, u ispravama se spominje da je biogradski biskup Prestancije benediktincima darovao crkvu sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu.¹³⁹ Biskupska darovnica benediktinskom samostanu potvrđuje da je Prestancije nakon kraljeve smrti opatiji u Biogradu oduzeo posjed na Čokovcu. Slična se je situacija ponovila i nekoliko godina prije 1111. godine, kad je biskup Bonus ponovno benediktincima preoteo crkvu. Godine 1111., opat Dabrus i koludri, požalili su se papinskom poslaniku, kardinalu Augustinu. Nakon ove opomene, biskup je bio primoran postupiti po kardinalovoj zapovijedi.¹⁴⁰ Pripadnost benediktincima, potvrdio je i mletački dužd, Ordealfio Faliero, 1116. godine.¹⁴¹

Ipak, prvi posjed opatije sv. Ivana koji je lociran na Pašmanu nalazi se na području Općine Tkon. U samostanskom kartularu (*Policorion*) od svih opatijskih posjeda najprije se spominje *Uallis Pagnana*. Biogradski je samostan pribavljao zemlju u Tkonu u dva navrata, već 1060. godine i između 1070. i 1076. godine.¹⁴² Opat Petar želio je objediniti više zemalja na

¹³⁶ Vesna Jakić-Cestarić, *Pašmanski posjedi samostana sv. Ivana krajem XI. stoljeća i njegova nastavljачa samostana sv. Kuzme i Damjana početkom XII. stoljeća*, u: Otok Pašman kroz vjekove i danas, zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zadru 2.-4. prosinca 1981. (Pašmanski zbornik), RO Narodni list, OOUR Grafička djelatnost, Zadar, 1987., str. 129–133.

¹³⁷ Isto.

¹³⁸ Šime Ljubić, 1890., str. 169.

¹³⁹ Marko Kostrenčić (ur.), sakupili i obradili Jakov Stipišić i Miljen Šamšalović, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije – Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, M. Zagreb : JAZU (Historijski institut), 1967., str. 145–146.

¹⁴⁰ Frano Radić, *O benediktinskom samostanu SS. Kuzme i Damjana u Tkonu*, u: Starohrvatska prosvjeta: glasilo Hrvatskoga starinskog društva u Kninu, God. 3 (1897), 2, Knin, 1879., str. 64–73.

¹⁴¹ Josip Alačević, *Il Monastero e la Chiesa dei SS. Cosmo et Damiani sull'isola di Pasmano*, u: *Bulletino di archeologia e storia dalmata*, Godište 11 (1888), br.9., 1888., str.140.

¹⁴² Vesna Jakić-Cestarić, 1987., str. 133.

Istraživanje je dovelo autoricu Jakić-Cestarić na zaključak kako se zemljište nalazi na lokalitetu u Tkonu koje se danas naziva *Poljana* ili *Ponjane*, kako se nazivao i u XVII. stoljeću. Na samome lokalitetu nalazi se crkva sv. Aleksandra. (Isto., str. 136.)

spomenutom lokalitetu (1070.-1076.) jer je znao da se ondje nalazi plodna zemlja, i to odmah uz more, što ju je činilo pristupačnom i iz Biograda.¹⁴³ Drugi opatijski posjed na području Tkona je *Uallis Sustina*, današnji lokalitet *Svastin*.¹⁴⁴ Opatija je posjedovala zemlje i u samome mjestu Tkon, a koje se uglavnom nalaze u blizini župne crkve sv. Marije.¹⁴⁵ Do kraja XI. stoljeća samostan sv. Ivana pribavio je na području Tkona trideset zemalja.¹⁴⁶

3.4. Opatija sv. Kuzme i Damjana: od preseljenje benediktinaca na Pašman do razdoblja komende

Otok Pašman čini dio zadarskog arhipelaga i nalazi se jugoistočno od otoka Ugljana, s kojim je do 1883. godine činio jedinstvenu cjelinu.¹⁴⁷ U srednjovjekovnim ispravama, otok Pašman nazivao se je i prema njegovom najistočnijem mjestu Tkonu, čiji su se nazivi tijekom vremena više puta mijenjali (*Cutuno, Kutuno, Tucconi, Tcono, Tchun...*).¹⁴⁸ Osim toga, otok Pašman nazivao se je i prema važnoj benediktinskoj opatiji čiji su posjedi na Pašmanu također od velikoga značaja. S obzirom na njezin smještaj, otok se u ispravi iz 1293. godine spominje kao *insula S. Damiani de monte ad Octuno*.¹⁴⁹ Postojao je i drugi naziv, skovan prema prvotnom imenu opatije – *insula sancti Johannis euangeliste*. Postoje naravno i brojni drugi nazivi za otok Pašman, ali ovi su posebno zanimljivi jer se iz njih može iščitati kakav je ugled tada imao benediktinski samostan.¹⁵⁰

Do srednjega vijeka na Čokovcu se održala neka vrsta utvrđenja koja je bila uklopljena u kasniji samostan iz XII. stoljeća.¹⁵¹ Utvrda se datira u razdoblje bizantske prisutnosti u Dalmaciji. U nesigurnim vremenima gusarskih pljačkanja, veliku su ulogu imale upravo isturene utvrde koje su međusobno komunicirale dimnim i vatrenim signalima. Tako su se

¹⁴³ Isto., str. 137–138.

¹⁴⁴ Isto., str. 138.

Kako prenosi Ljubić u izdanju Policoriona, samostan je u XI. stoljeću na Svastinu posjedovao četiri zemlje. Dva komada zemlje kupio je opat Petar, a druga dva su vjerojatno kupljena za vrijeme opata Madija. (Isto.)

¹⁴⁵ Isto., str. 140–142.

Crkva je promijenila titular u XII. stoljeću, pa se u dokumentu iz 1215. godine već naziva crkvom sv. Tome. Oko crkve su nađeni ostaci grobova koji se spominju u XI. stoljeću. Do pronalaska se došlo sasvim slučajno, ne arheološkim iskapanjem, već tijekom izgradnje cisterne. (Isto.)

¹⁴⁶ Isto., 156.

¹⁴⁷ Proleksis Enciklopedija, Pašman <http://proleksis.lzmk.hr/40778/> (pregledano: 4. svibnja 2019.)

¹⁴⁸ Stjepan Antoljak, *Kritički osvrt na dosadašnja istraživanja i saznanja o otoku Pašmanu*, u: Otok Pašman kroz vjekove i danas, zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zadru 2.-4. prosinca 1981. (Pašmanski zbornik), RO Narodni list, OOUR Grafička djelatnost, Zadar, 1987., str. 13–14.

¹⁴⁹ Isto, str. 13.

Ovdje je autor primijetio pogrešan prijepis Luke Jelića, koji je umjesto *Octuno*, prepisao *Cotuno*.

¹⁵⁰ Isto, str. 13–14.

¹⁵¹ Šime Batović, *Otok Pašman u prapovijesti*, u: Otok Pašman kroz vjekove i danas, zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zadru 2.-4. prosinca 1981. (Pašmanski zbornik), RO Narodni list, OOUR Grafička djelatnost, Zadar, 1987., str. 41.

obavijesti o opasnosti slale od Murtera prema Vrgadi, Vrgada prema Pašmanu (Pustogradu i Čokovcu), Pašman prema Ugljanu (Sv. Mihovilu) i Ugljan dalje. Dva su različita utvrđenja postojala na udaljenosti od svega tridesetak kilometara.¹⁵² Zadar je sjeverni ulaz, odnosno izlaz iz zadarsko-biogradskog kanala kontrolirao utvrdom sv. Mihovila na Ugljanu, dok je Biograd južni dio nadzirao utvrdom, a kasnije samostanom sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu te Stražom i Pustogradom, kontrolnim točkama južno od Tkona.¹⁵³ Tijekom IX. i X. stoljeća na otoku Pašmanu su se izmjenjivale hrvatska i bizantska vlast, a od sredine XI. stoljeća otok se nalazi pod vlašću hrvatskih vladara.¹⁵⁴ Nakon doseljenja benediktinaca na Pašman, između 1125. i 1129. godine, na mjestu starokršćanske, podignuta je romanička crkva koja je zadržala stari titular.¹⁵⁵ Crkva i samostan nalaze se na brdu Čokovac, dva kilometra sjeverozapadno od Tkona.¹⁵⁶ Nakon što je opatiji u Biogradu oko 1070. godine darovana crkva na Pašmanu, opatija je tad dobila u zadužbinu i cijeli prostor sela Tkona.¹⁵⁷ Benediktinci su dolaskom na Čokovac iskoristili oblik staroga kaštela i sagradili svoj samostan u obliku male tvrđave. Takav je oblik odigrao veliku ulogu i u kasnijim razdobljima.¹⁵⁸ Opatija je imala vrlo uvaženo mjesto u Crkvi u Dalmaciji, a smatralo se je da je po važnosti odmah iza splitske nadbiskupije. O tome svjedoči i događaj iz 1222. godine kad je rogovski opat dobio nadbiskupski palij, u vrijeme kad je splitski nadbiskup bio pod istragom.¹⁵⁹

U razdoblju prije uspostave komende, opatija je doživjela dva pokušaja reformiranja. Prvi je pokušaj zabilježen 1174. godine, kad je Oton iz Lombardije zamijenio dotadašnjeg opata Nicifora. Kolanović razloge za reformaciju tkonskoga samostana povezuje s reformacijom samostana na Krku.¹⁶⁰ Godine 1268., papa Klement IV. zatražio je od zadarskog nadbiskupa da provede reformu opatije. Prema papinom planu, samostan je trebao biti uređen kao cistercijska

¹⁵² Lucijan Kos, *Dva rukopisna izvještaja u mletačkim arhivima iz godina 1125. i 1646. o rušenju Biograda*, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti*, Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1998. godine, Zadar, 1990., str. 410–411.

¹⁵³ Isto., str. 412.

¹⁵⁴ Tomislav Marasović, 2009., str. 444.

¹⁵⁵ Isto., str. 448.

Pronađeni ulomci liturgijskog namještaja prvotne, ranokršćanske crkve danas se uglavnom čuvaju u Zavičajnom muzeju u Biogradu.

¹⁵⁶ Isto.

¹⁵⁷ Isto., Luka Jelić, 1898., str. 101.

¹⁵⁸ Luka Jelić, 1898., str. 102.

Brdo Čokovac se još nazivalo prema titularu crkve, dakle brdom Sv. Kuzme i Damjana. (Isto., str. 101.)

¹⁵⁹ Luka Jelić, 1898., str. 58.

¹⁶⁰ Josip Kolanović, 1987., str. 97.

Budući da je korištenje glagoljice u opatiji sv. Kuzme i Damjana u ovo vrijeme ipak upitno, pitanje o razlozima reformacije ostaje i dalje otvoreno.

Na Krku se reformacija spominje nešto ranije, 1153. godine, a cilj je bio urediti nesređene samostane i ukinuti im korištenje glagoljice. (Miljenko Jurković, 2008., str. 20.)

opatija te je trebao biti podvrgnut cistercitskoj matici u Topuskom. Zanimljivo je da su drugu reformu zatražili sami redovnici kad su shvatili da je sami neće moći provesti.¹⁶¹

Zbog brojnih povlastica, ćokovska se je opatija relativno brzo bogatila, što je potvrđeno ljetopisom zadarske Crkve arhiđakona Valerija de Ponte. ¹⁶² Prema porastu, odnosno opadanju broja monaha u samostanu može se zaključiti i ekonomsko stanje opatije. Naime, još se je u XI. stoljeću velikom opatijom smatrala ona koja je brojala od četrdeset do pedeset monaha. ¹⁶³ Prema predaji, samostan sv. Kuzme i Damjana znao je brojati trideset i šest redovnika, no takve pretpostavke vjerojatno su pretjerane. Računa se da su naše veće opatije brojale upola manje redovnika nego u ostatku Europe, odnosno u većem je samostanu vjerojatno živjelo petnaestak monaha. ¹⁶⁴ U opatiji sv. Kuzme i Damjana 1216. godine zapisano je da je u nekome poslu sudjelovalo četrnaest monaha. ¹⁶⁵

Kada je 1202. godine Zadar bio porušen pri napadu mletačke vojske, brojni su Zadrani primljeni u samostan sv. Kuzme i Damjana, kao i zadarski kapitul. U znak zahvale, zadarska je općina darovala samostanu stan sv. Dimitrija u Zadru, dok su mu redovnice sv. Dimitrija darovale sv. Petra u Bubnjanima (Tinj). ¹⁶⁶

Budući da je rogovska opatija u XIV. stoljeću, u vrijeme borbi između Mlečana i kralja Ljudevita, kao stara utvrda hrvatskih kraljeva stala na Ljudevitovu stranu, Mlečani su je odlučili porušiti. ¹⁶⁷ U bitci za utvrdu sv. Mihovila 1345. godine pobijedili su Zadrani. ¹⁶⁸ Nakon gubitka važne pozicije pred Zadrom Mlečani su odlučili napasti drugi benediktinski samostan. ¹⁶⁹ Bitka za utvrdu odvila se je 12. prosinca 1345. godine, a nakon što su je Mlečani zauzeli, odlučili su ondje smjestiti svoju posadu. ¹⁷⁰ Samostanski je sklop postao vojnička utvrda u kojoj je boravilo sedamdeset i pet vojnika. ¹⁷¹ Kao što je rečeno, upadom mletačke vojske, raznesen je samostanski arhiv. ¹⁷² Nakon što je u ožujku 1347. godine izdana naredba da se, zbog smanjene

¹⁶¹ Josip Kolanović, 1987., str. 97.

¹⁶² *Povijest zadarske Crkve (Historia Ecclesiae Iadrensis)*, objavljena je u časopisu *Rivista dalmatica*, 1907.-1909., <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=49420> (pregledano: 4. svibnja 2019.)

¹⁶³ Ivan Ostojić, 1964., str.29.

¹⁶⁴ Isto.

¹⁶⁵ Isto.

¹⁶⁶ Frano Radić, 1897, str. 65–66.

¹⁶⁷ Luka Jelić, 1898., str. 59.

¹⁶⁸ Sofija Sorić, 2012., str.86.

¹⁶⁹ Isto.

¹⁷⁰ Luka Jelić, 1898., str. 102.

¹⁷¹ Tomislav Galović, 2016., str. 142.

¹⁷² Tomislav Galović, 2012., str. 106.

Osvajanje Sv. Kuzme i Damjana za Zadrane je značilo opasno približavanje mletačke vojske, ali i stalni nadzor nad morskim kanalom. Time je kaštel Sv. Mihovila ostao jedino uporište za obranu grada Zadra s morske strane.

opasnosti od napada sruši utvrda Sv. Kuzme i Damjana, a da se ostavi samo ono što je potrebno za održanje samostana, ista je odluka ponovljena u srpnju iste godine na utvrdu sv. Mihovila.¹⁷³

Navodi se kako su crkva i samostan na Čokovcu bili srušeni do temelja, a da je opat Grgur bio istjeran iz opatije.¹⁷⁴ Opat je otišao u Rim gdje je zatražio pomoć i zaštitu od pape Inocencija VI., odakle se je uz papinu podršku, uputio prema Veneciji. Ipak, dolaskom u Veneciju, dužd je izdao naredbu o njegovom uhićenju. Nakon nekoga vremena, opat se mogao vratiti u Tkon, gdje je zatekao porušene stanove koje je izgradio za sebe i svoje monahe.¹⁷⁵ Mlečani su srušili i kućice koje su redovnici podigli, pa su benediktinci 1356. godine ostali bez smještaja. Opat je ponovno bio primoran zatražiti papinu pomoć te mu je 1357. godine još jednom pisao za potporu u izgradnji samostana.¹⁷⁶ Opat se papi potužio zbog ponašanja mletačkih vojnika koji su kidali isprave i otuđili papinske olovne bule s ispravama Klementa VI., zbog čega je papa sljedeće godine zahtijevao od Mlečana nadoknadu za počinjenu štetu.¹⁷⁷ Iste je godine, 1358., potpisan Zadarski mir kojim je mletačka vlast ukinuta s prostora istočnog Jadrana.¹⁷⁸

Benediktinci su odmah počeli graditi samostan na Čokovcu, ali i ostale crkve na svojim posjedima.¹⁷⁹ Pokretač obnova bio je opat Petar Zadranin, o čijem se životu gotovo ništa ne zna. Prva građevina koja se je našla na popisu onih koje zahtijevaju obnovu bila je glavna crkva samostana, crkva sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu. Romaničku, porušenu crkvu bilo je potrebno *nanovo* podići.¹⁸⁰ Povod za ovakve promjene na Čokovcu primarno je rušenje samostanskog sklopa, ali navodi se i potreba za povećanjem apside kako bi se u nju mogao smjestiti kor.¹⁸¹ Svakako, ovakvu pregradnju možemo povezati i s prilagodbom novome stilu, čime je čitava građevina modernizirana. Gotički se elementi, naime, pojavljuju i na bočnim pročeljima, a očituju se u kombinaciji s romaničkim elementima, na karakterističnim gotičkim

Već sljedeće godine, pri novome napadu, Mlečani su zauzeli i tvrđavu na Ugljanu. (Sofija Sorić, 2012., str. 86–87.) U vrijeme mletačkih napada, benediktinci iz Sv. Mihovila izgradili su sebi crkvu sv. Petra Apostola u Poljani na Ugljanu. (Ivan Ostojić, 1964., str. 68.)

¹⁷³ Sorić, 2012., str. 87.

Tražilo se je rušenje svakoga zida i samostanske kuće, dok je sačuvana morala ostati jedino istoimena crkva. Ideja o rušenju utvrde ponavljalo se je godinama, ali do njezine provedbe izgleda da nikada nije došlo. Pretpostavlja se da je sklop sačuvan zahvaljujući opatu Petru Zadraninu, koji je u razdoblju od 1340. do 1346. godine bio na toj dužnosti na Ugljanu.

¹⁷⁴ Isto, str. 59.

¹⁷⁵ Isto.

¹⁷⁶ Šime Ljubić, (ur.), *Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke Republike, knjiga III., od 1347. do 1358.*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Štamparija Dragutina Albrechta, Zagreb, 1872., str. 347.

¹⁷⁷ Tomislav Galović, 2012., str. 106.

¹⁷⁸ Tomislav Raukar, 1997., str. 77.

Stanje se ponovno promijenilo 1409. godine, u korist Venecije.

¹⁷⁹ Luka Jelić, 1898., str. 102.

¹⁸⁰ Ivo Petricioli, 1990., str. 382.

¹⁸¹ Emil Hilje, 1994., str. 100.

nosovima crkvenih prozora.¹⁸² Ovakvu je modernizaciju opat Petar sigurno dogovarao s jednim od najistaknutijih predstavnika *novoga* stila na zadarskom području, na što osim toga upućuju i sličnosti u izvedbi svetišta u Rogovu i na Čokovcu.¹⁸³ Bočni portali izvedeni su mnogo jednostavnije od glavnoga. Portal na jugozapadnoj strani crkve vodi u samostansko dvorište, dok je drugi, na sjeverozapadnoj strani kasnije zazidan.¹⁸⁴ Luneta jugozapadnog portala obrubljena je mramornim lukom.¹⁸⁵ U ovoj luneti stoji natpis iz 1369. godine koji spominje rekonstrukciju crkve i opata Petra iz Zadra.¹⁸⁶ Bianchi je prenio cijeli tekst natpisa nad bočnim vratima crkve u kojem stoji da je spomenuti opat Petar dao iz temelja nanovo podići crkvu i samostan.¹⁸⁷

Apsida Sv. Kuzme i Damjana ponešto je nepravilnog pravokutnika, presvođena križno-rebrastim svodom s polukružnim rebrima. Prostor svetišta otvara se jednostavnim prelomljenim lukom, čiji zašiljeni vrh sugerira sedlasti luk.¹⁸⁸ U istoj fazi izgradnje građen je i spomenuti bočni prozor s romaničkim lukom i gotičkom siluetom u unutarnjem okviru. Istovremeno je građen i južni bočni portal, dok je glavni portal podignut nešto kasnije, za vrijeme opata Malipiera.¹⁸⁹ Glavni se portal ubraja među najbogatije ukrašene gotičke portale u Dalmaciji.¹⁹⁰ Vitki stupovi s gotičkim kapitelima nose visoku lunetu sa šiljastim završetkom. Vanjski, šiljasti luk, ukrašen je lisnim vijencem.¹⁹¹ Nad nadvratnikom su ugrađene tri plitke konzole, u čijem se središtu nalazi kip Bogorodice s Djetetom na prijestolju. Njezin kip ispunjava gotovo cijeli prostor lunete.¹⁹² Bogorodica, odjevena u bogato nabranu haljinu i maforion te s precizno izrađenom krunom na glavi, postavljena je na kamenom prijestolju bez naslona.¹⁹³ U ispruženoj desnoj ruci Bogorodica drži jabuku, dok lijevom pridržava Krista koji joj sjedi u krilu.¹⁹⁴ Dijete u lijevoj ruci drži rotul, dok desnom blagoslivlja.¹⁹⁵ Može se razabrati pokušaj psihologizacije

¹⁸² Isto.

¹⁸³ Isto.

Apsidu crkve sv. Mihovila u Rogovu izgradio je Pavao Vanucijev iz Sulmone, prema nacrtu Andrije Desine.

¹⁸⁴ Ivo Petricioli, *Srednjovjekovni umjetnici na Pašmanu*, u: Otok Pašman kroz vjekove i danas, zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zadru 2.-4. prosinca 1981. (Pašmanski zbornik), RO Narodni list, OOUR Grafička djelatnost, Zadar, 1987., str. 76.

¹⁸⁵ Ivo Petricioli, 1990., str. 382.

¹⁸⁶ Carlo Federico Bianchi, [1879.], 2011., str. 125.

¹⁸⁷ Isto.

¹⁸⁸ Emil Hilje, 1994., str. 100–101.

¹⁸⁹ Isto, str. 101.

¹⁹⁰ Ivo Petricioli, 1987., str. 76.

¹⁹¹ Isto.

¹⁹² Isto.

¹⁹³ Emil Hilje, 2008., str. 223.

¹⁹⁴ Isto.

¹⁹⁵ Isto.

na ponešto nespretno izvedenim licima.¹⁹⁶ Ostale dvije, danas prazne konzole, vjerojatno su bile namijenjene kipovima titulara crkve, sv. Kuzmi i Damjanu. Kip jednog od njih kasnije je postavljen na vrh pročelja.¹⁹⁷ S obzirom na kvalitetu izrade, portal se povezuje sa zasada neznanim kasnogotičkim kiparom, vjerojatno mletačkog podrijetla.¹⁹⁸

Zvonik, koji se nalazi u sjeverozapadnom dijelu samostana, a stoji uz današnju sakristiju, podignut je uz najstariji, romanički dio sklopa.¹⁹⁹ Obnovljen je za vrijeme opata Petra Zadrana, koji je dao kod majstora Marka Katalana saliti zvono.²⁰⁰ Godine 1418., dovršeni su radovi na crkvi, čemu ponovno svjedoči natpis s pročelja, iz kojega saznajemo za tadašnjeg opata Malipierija. Crkva je posvećena 1425. godine.²⁰¹ Iako su benediktinci uživali potporu Zadrana i otočana koji su često oporučno opatiji darivali novac za popravke samostana, obnova je najvećim dijelom bila moguća zahvaljujući bogatim zemljišnim posjedima.²⁰² Ovakve preinake govore o nenasilnom prodoru gotike u romanički arhitektonski koncept. Sačuvan je dokument kralja Sigismunda iz 1401. godine, u kojemu kralj oprašta rogovskom opatu porez za dvije godine, jer je za popravak samostana morao izdvojiti velike svote.²⁰³

Svakako treba spomenuti i tkonsko raspelo koje se čuva u crkvi sv. Kuzme i Damjana, oko čije su se atribucije dugo vodile rasprave. Osnovu za proučavanje Menegelova²⁰⁴ opusa pružio je Ivo Petricioli²⁰⁵ na čije se je istraživanje nadovezao kasnije i Kruno Prijatelj, čime se je opus

¹⁹⁶ Isto, str. 224.

¹⁹⁷ Ivo Petricioli, 1987., str. 76.

¹⁹⁸ Emil Hilje, 2008., str. 224.

¹⁹⁹ Luka Jelić, 1898., str. 104.

²⁰⁰ Isto.

²⁰¹ Isto, str. 79.

²⁰² Emil Hilje, *Spomenici srednjovjekovnoga graditeljstva na Pašmanu*, u: Toponimija otoka Pašmana, Sveučilište u Zadru, Centar za jadranska onomastička istraživanja, Zadar, 2006., str. 80.

²⁰³ Državni arhiv u Zadru, Kutija 2, Pergamene, br. 136.

²⁰⁴ O mladosti i školovanju mletačkoga slikara Menegela Ivanova de Canalija nema još nikakvih podataka, osim što znamo da se prvi put spominje 1384. godine u Veneciji. I prije doseljenja u Zadar, spominje ga se u jednome ugovoru 1383. godine, dok je u samome gradu prvi put javlja 14. kolovoza 1385. godine. Zajedno s kiparom Pavlom Vanucijevim iz Sulmone, de Canali se spominje kao svjedok u ugovoru od 9. rujna 1387. u crkvi sv. Mihovila u Rogovu, ali danas nije moguće odgovoriti na pitanje za što su bili angažirani u Rogovu. Koliko je de Canali bio tražen u Zadru svjedoči podatak da su se u trenutku njegove smrti tri njegova poliptiha nalazila u samostanu sv. Krševana, od kojih je jedan bio postavljen na glavni oltar crkve te u brojnim drugim crkvama i samostanima u Zadru i okolici, dok su se tri njegove slike nalazile u privatnom posjedu. (Emil Hilje, *Gotičko slikarstvo u Zadru*, Matica hrvatska, Zagreb, 1999., str. 51–57.)

²⁰⁵ Petricioliju su u atribuciji tkonskog raspela pomogle usporedbe raspela sa slikom Bogorodice s Ivanom Krstiteljem iz obližnjeg franjevačkog samostana u Kraju na otoku Pašmanu. Povezao je raspelo i sliku iz Kraja s triptihom Varoške Gospe u crkve sv. Šime u Zadru. (Ivo Petricioli, *Slikar tkonskog raspela*, u: Peristil : zbornik radova za povijest umjetnosti, Vol. 8-9 No. 1, 1965., Zagreb, 1965., str. 63.)

ovoga slikara zasad proširio na jedanaest poznatih radova.²⁰⁶ Jedino Menegelovo djelo sačuvano *in situ* slikano je raspelo u crkvi sv. Kuzme i Damjana.²⁰⁷

3.5. Opatija sv. Kuzme i Damjana: od razdoblja komende do ukinuća samostana 1808. Godine

Godine 1434., čokovska opatija prešla je u komendatorni sustav.²⁰⁸ Komendator je godišnje uzimao četiristo dukata od sveukupnog zakupa koji je 1437. godine iznosio šesto dvadeset dukata. Iznos zakupa znatno je smanjen jer su zakupnici u novije vrijeme imali i druge obveze prema opatiji.²⁰⁹

Petricioli navodi sačuvane arhivske podatke koji govore o radovima na samostanu i crkvi. Ugovor od 13. lipnja 1433. godine, daje nam podatke o prekrivanju crkve, učvršćivanju njezina krova, postavljanju dvaju novih prozora na jugozapadnoj strani i popravku svoda na sjeveroistočnoj strani crkve koji je trebao biti prekriven crijepom.²¹⁰ Sigurno je riječ o romaničkome trijemu. Majstor je, prema ugovoru, morao adaptirati manju kuću na sjeveroistočnoj strani crkve, u kojoj su stanovale sluge. Zatim je bilo predviđeno učvrstiti i povisiti zid dormitorija, izgraditi kamin u kuhinji, izmijeniti prozor na fasadi prema refektoriju i staviti dvije pregrade u konobi.²¹¹ Nažalost, teško je odrediti koliko je od zadanoga posla bilo učinjeno i dovršeno.²¹² Drugi sačuvani dokument od 29. travnja 1446. godine govori o još jednom velikom graditeljskom zahvatu. Filip de Rosa, zadarski plemić i opunomoćenik Filipa Foscarija, angažirao je graditelja Vuka Slavogostova za izgradnju novoga zvonika na preslicu koji je morao biti podignut po uzoru na prijašnji.²¹³

Samostan je okružen visokim zidom koje svjedoči o njegovoj prošlosti ne samo kao samostana, nego i o razdoblju tvrđave i izvidnice. Na popravke zidova i glavnoga ulaza upućuju tri

²⁰⁶ Emil Hilje, 1999., str. 57.

Prvi koji je povezo Menegelovo ime s tkonskim raspelom bio je Vinko Zlamalik kojega su na taj zaključak navele povijesne činjenice o crkvi sv. Kuzme i Damjana. Budući da je crkva izgrađena 1418. godine, Zlamalik je podatak povezo s potrebom o prikupljanju novoga namještaja i umjetnina. Također, za sliku iz franjevačkog samostana u Kraju, sa sigurnošću se zna da je nastala nakon 1418. godine. (Isto., str. 59.)

²⁰⁷ Isto, str. 69.

Jednostavno i bez ukrašena okvira, tkonsko raspelo pokazuje odlike gotičkoga slikarstva, što je posebno vidljivo u stilizaciji draperija. Slikar je uspio postignuti četiri različita psihološka portreta Krista, Bogorodice, sv. Ivana i arhanđela Mihaela. Prikaz boli je suptilan i kod Marije i kod izmučenoga Krista. (Isto, str. 69–72.)

²⁰⁸ Josip Kolanović, 1987., str. 102.

²⁰⁹ Isto.

²¹⁰ Ivo Petricioli, 1987., str. 79.

²¹¹ Na radove je ugovorom bio obvezan Urban, sin Filipa Foscarija kao zastupnik Polidora Foscarija, komendatora Rogovske opatije, graditelja Antuna pok. Mateja. (Isto.)

²¹² Isto.

²¹³ Isto., str. 80.

opatijska grba koja su se prije nalazila na ulaznome pročelju.²¹⁴ Prema odluci apostolskog vizitatora iz 1467. godine, moralo je biti obnovljeno južno samostansko krilo.²¹⁵ Tome razdoblju pripada gotička bifora.²¹⁶ Petricioli navodi kako bi prema stilskim i klesarskim osobinama bifora trebala pripadati vremenu gotičke pregradnje crkve i samostana.²¹⁷ Ipak, grb koji se nalazi uklesan između lukova ne pripada tadašnjim opatima, ni opatu Petru Zadraninu, ni opatu Malipieriju.²¹⁸ Sljedeći poduhvat za kojeg sa sigurnošću znamo je popravak blagovališta 1517. godine o kojem svjedoči natpis nad ulazom u blagovaonicu.²¹⁹

Slabljenje opatije uvjetovano je i prodiranjem Osmanlija koje su osvajale velike dijelove samostanskih posjeda.²²⁰ Kopneni su posjedi opatije gotovo u potpunosti uništeni u XVI. stoljeću.²²¹ Moć nekada jedne od najvažnijih opatija na istočnoj obali Jadrana, počela je polagano slabjeti. Komendator Montemerlo (1540.–1620.) trebao je reformirati opustošenu opatiju čiji su posjedi napušteni zbog turskih osvajanja.²²² Montemerlov plan bio je kmetovima ponovno naseliti dio opatijskih posjeda. Opatija je ponovno mogla ubirati prihode sa starih posjeda, ali je prihod i dalje bio znatno manji od onoga kojeg je opatija ubirala u ranijem razdoblju.²²³ Kao što je ranije spomenuto, situacija se je dodatno pogoršala za vrijeme Ciparskog rata (1570.-1573.), kad su kopneni posjedi dodatno smanjeni. Ti su događaji pozitivno utjecali na razvoj otočkih posjeda koji su postali težištem opatijskog gospodarstva.²²⁴

Godine 1636. zabilježeno je da je drveno pozlaćeno svetohranište, koje se nalazi na glavnom oltaru, staro i u lošem stanju te da mu je potrebna nova pozlata.²²⁵ Uz glavni, opisana su

²¹⁴ Luka Jelić, 1898., str. 105.

Krajem XIV. stoljeća, za vrijeme opata Federica Jurjevića, započeli su prvi radovi. Drugi grb pripada nepoznatome opatu, a na njemu je prikazan propeti lav s inicijalima INAW, dok je nad štitom opatijska infula. Treći grb je grb podijeljen u tri okomita pojasa, a u središnjem je prikazan križ. Slijeva i zdesna teče natpis na glagoljici: *Go(spo)din Marko Barbo učini (1448.-1451.)*.

²¹⁵ Isto.

²¹⁶ Isto.

Jelić navodi njezinu staru lokaciju, jer se u vrijeme njegova istraživanja ona još nalazila na katu sjevernoga krila samostana.

²¹⁷ Ivo Petricioli, 1987., str. 79.

²¹⁸ Isto.

²¹⁹ Luka Jelić, 1898., str. 105.

Glagoljički natpis spominje tadašnjega opata Antuna Bogdanića.

²²⁰ Isto., str. 101.

²²¹ Isto., str. 102.

²²² Isto.

²²³ Isto.

²²⁴ Isto., str. 103.

²²⁵ Bojan Goja, *Novi prilozi o drvenim oltarnim palama i skulpturi 17. stoljeća Sjevernoj Dalmaciji*, u: Rad. Inst. povij. umjet. 40/2016., str. 59.

preostala tri drvena oltara. Bojan Goja pretpostavlja da je sačuvana drvena pala na Čokovcu jedna od opisanih četiriju oltara te je datira u prvu polovicu XVII. stoljeća.²²⁶

Popravci i nadogradnje bili su česti kroz dugu povijest ovoga samostana. Godine 1636. protomajstor Markantun Alberti predlagao je brojne popravke na samostanu i crkvi.²²⁷ Jedan od razloga za popravke su i elementarne nepogode. Zabilježen je udar munje o samostanski zvonik oko 1638. godine.²²⁸ Grom ga je oborio i oštetiio veliko zvono, ali djelomično i crkvu. Za popravak je bilo uloženo 200 dukata, a izveo ih je tadašnji komendatar Stjepan Gradić.²²⁹

Osmanlije su protjerane iz sjeverne Dalmacije 1683. godine, a veliko područje bivših opatijskih posjeda pretvoreno je u pustoš. Za vrijeme Kandijskog rata položaj opatije dodatno je otežan.²³⁰ Povoljniji period za opatiju nastupio je tek sredinom XVIII. stoljeća, no i tad su rashodi bili viši od prihoda.²³¹ Godine 1746., zadarski biskup Mate Karaman posljednji je opat koji je, prije ukinuća samostana, radio na njegovoj obnovi i popravcima.²³²

Godine 1808., dolaskom francuske vlasti u Dalmaciju, samostan sv. Kuzme i Damjana prisilno je ukinut.²³³ Bianchi zaključuje da je do urušavanja samostana došlo nakon njegovog uključenja u državno vlasništvo (*demanij*).²³⁴ Posljednji benediktinac, Stjepan Pletikosić, otkupio je od države samostan i crkvu. Održavao ih je unutar vlastitih mogućnosti, a u crkvi se nastavilo sa slavljenjem mise za blagdane. Nakon njegove smrti, 1849. godine, samostan je propadao sve do inicijative tadašnjega svećenika Stjepana Banova. On je, 1877. godine, počeo s ponovnom obnovom građevina.²³⁵ Banovoj su se molbi za pomoć pri obnovi odazvali car Franjo Josip I. i kraljica Marija, darujući samostanu novčanu pomoć, dok je papa Pio IX., darovao namještaj, kako bi se samostan i crkva mogli ponovno koristiti.²³⁶ Kasnije je ostatak posjeda prodan na javnoj dražbi, a jedan njegov dio, ponovno je vraćen u državno vlasništvo. Obitelj Pekota iz

²²⁶ Isto.

²²⁷ Zapisao je kako bi trebalo popraviti stepenice pred glavnim ulazom u crkvu, klupe u crkvi i u koru, podići kat nad sakristijom i izraditi ormare, postaviti staklo na prozore između crkve i sakristije, izraditi ormar za relikvije, napraviti troja drvena vrata, popraviti dva zidića u spavaonici i obnoviti gustjernu i peć. (Luka Jelić, 1898., str. 85.)

²²⁸ Isto, str. 105.

²²⁹ Isto.

²³⁰ Isto.

²³¹ Isto., str. 104.

²³² Isto.

²³³ Isto., str. 105.

²³⁴ Carlo Federico Bianchi, [1879.], 2011., str.126.

²³⁵ Isto.

²³⁶ Isto, str.127.

Zadra kupila je zgradu Opatija u Tkonu, ruševine *Koludrove kuće* u Ugrinićima, zajedno sa zemljištem. Kasnije je sve naslijedila obitelj Erco.²³⁷

3.6. Svjedočanstva o stanju samostana u razdoblju njegove zapuštenosti

O stanju samostanskog sklopa nakon njegova napuštanja 1808. godine, saznajemo zahvaljujući istraživanjima Carla Federica Bianchija i Ćirila Ivekovića. Bianchi bilježi kako je samostan u potpunosti već razrušen, a da je sačuvana jedino crkva.²³⁸ Unutar crkve ostala su sačuvana dva bočna, ali joj je nedostajao glavni oltar. Bianchi piše i kako je odlučeno da se gornji kat zvonika u jednom trenutku sruši, jer mu je prijetilo urušavanje.²³⁹

Drugi opis samostana objavio je 1930. godine Ćiril Iveković.²⁴⁰ Raspored kakvoga opisuje, sačuvan je i u recentnijim restauratorskim radovima.²⁴¹ Autor govori kako je i raspelo nekada stajalo nad ulazom u svetište. Izgleda da je ono, u vrijeme Ivekovićeve posjeta Ćokovcu, bilo izmješteno.²⁴² Ostao je sačuvan središnji oltar u svetištu koje je od broda crkve bilo odijeljeno ogradom. Do razine crkve, čije dimenzije ovdje navodi (8, 75 x 5 m), spuštalo se je dvjema stepenicama. Prema Ivekoviću, bočni zidovi su bili razdijeljeni trima pilastrima, koji su morali nekoć držati svod, odnosno nositi drvene grede.²⁴³

²³⁷ Ivan Ostojić, 1964., str. 229–230.

²³⁸ Carlo Federico Bianchi, [1879.], 2011., str.126.

²³⁹ Isto.

²⁴⁰ Ćiril Iveković, *Istraživanja starina u Biogradu i njegovoj okolici*, u: Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1930., str. 151.

Zapisao je kako se na zapadnoj i sjevernoj strani crkve podiže visoka ozidana ograda koja je redovnicima služila kao groblje. Iz tog se prostora, preko šest stepenica, ulazilo u crkvu. Zdesna od glavnoga ulaza u crkvu, prolaz je u samostansko dvorište, preko kojega se također, s južne strane i preko osam stepenica, može ući u crkvu. Malo južnije od dvorišta, nalazila se, kao i danas, samostanska cisterna. (Isto.)

²⁴¹ Prošavši dvorište, ulazi se u predvorje iz kojega se stepenicama dolazi na kat, dok u prizemlju ostaje prostorija blagovolišta. Iz blagovaonice moguće je sići u podrum, iznad kojega se na katu nalazi terasa s koje se pruža pogled na Pašmanski kanal, ravnice iza Biograda i na Vransko jezero. Na zapadnom dijelu blagovaonice, stepenicama je moguće doći u sakristiju iznad koje se uzdiže zvonik. Iz sakristije je, ponovno stepenicama, moguće ući u svetište crkve. Ono je široko 3, 88 m, a dugo 4, 80 metara. Jednom se stepenicom spuštalo na njegovu razinu, gdje su se do pedesetak godina prije Ivekovićeve istraživanja nalazili bočni oltari. (Isto.)

²⁴² Isto.

²⁴³ Isto.

3.7. Samostan u posjedu turističkog društva *Liburnija*

Nakon što je primijećena potreba za razvoj turizma u Dalmaciji, na inicijativu arheologa i povjesničara Luke Jelića, pristupilo se osnivanju *Planinarskog i turističkog društva Liburnija*, čije je sjedište bilo u Zadru.²⁴⁴ U statutu društva stajala je odredba o pronalaženju i istraživanju ljepota kraljevine Dalmacije koje je bilo potrebno učiniti dostupnima osobito za strance, kako bi se iskoristile u turističke svrhe. Odmah se ističe važnost istraživanja *špilja, jezera, gora i predhistoričkih predmeta*, ali i svih turistički zanimljivih objekata i predmeta.²⁴⁵ Liburnija je 1907. godine, od ratne mornarice nabavila (posudila) brod za prijevoz putnika, koji je koristila za izlete iz Zadra u okolna mjesta. Brod je najviše korišten kao veza s Prekom (otok Ugljan) zbog atraktivne tvrđave sv. Mihovila, ali i s Tkonom, upravo zbog benediktinskog samostana na Čokovcu.²⁴⁶ Poseban cilj društva bio je urediti tzv. turističke stanice u Dalmaciji koje su zamišljene kao turističko-planinarski domovi. Izabrana su mjesta smještena u prirodi, okružena lijepim krajolikom, a koja su ujedno i povijesni spomenici.²⁴⁷ Samostan sv. Kuzme i Damjana, društvo je uzelo u najam na dvadeset godina. Za njegov popravak i uređenje društvo je izdvojilo 3, 184 kune. Nakon uređenja, postavljena je spomen-ploča.²⁴⁸ Čokovac je tako postao prvi turističko-planinarski dom u Dalmaciji i omiljeno izletišta Zadrana.²⁴⁹ (sl. 1) Maštrović priznaje da je sklop zapušten u razdoblju između dva rata, a da je u vrijeme Drugoga svjetskog rata bombardiran.²⁵⁰ Posljednja informacija o bombardiranju samostanskog sklopa 40-ih godina prošloga stoljeća nije točna. Dok je Tkon bio bombardiran, pri čemu je stradala župna crkva, benediktinski samostan nije gađan, jer je već bio u ruševinama. Dosta se pažnje pridavalo propagandi novih izletničkih odredišta, pa je tako sačuvana panoramska razglednica Čokovca iz 1907. godine.²⁵¹ O zahvatima na samostanskom kompleksu saznajemo najviše iz bilježnica tkonskoga benediktinca, o. Benedikta Celegina.

²⁴⁴ Vjekoslav Maštrović, dr., *Prvi turistički savezi u Dalmaciji godina 1899. i 1909.*, Narodni list, Zadar, 1960., str. 10.

²⁴⁵ Isto, str. 11.

Cilj društva bio je organizirati izlete na takva mjesta, koja je društvo primjereno promoviralo putem medija. Članovi društva bili su istaknuti intelektualci, među kojima se posebno ističu povjesničari, arheolozi i arhitekti. Njihovo je znanje bilo potrebno zbog povijesnih spomenika koji su bili povjereni na čuvanje društvu. (Isto, str. 11–14.)

²⁴⁶ Isto, str. 17.

²⁴⁷ Isto, str. 18.

²⁴⁸ Isto.

²⁴⁹ Isto.

²⁵⁰ Isto.

²⁵¹ Isto, str. 20.

Brdo nije bilo pošumljeno kao danas, tako da je na fotografiji samostan u potpunosti ogoljen i otvoren prema krajoliku. (Isto., str. 21.) Cvito Fisković navodi kako su Čokovac ogolili Talijani koji su s brda čupali stabla i

4. Dnevnik o. Benedikta Celegina

Nakon što je sto četrdeset i osam godina samostan bio zapušten, zbog čega je lagano propadao, pojavila se je ideja o povratku benediktinaca na Čokovac. Zahvaljujući sačuvanom dnevniku oca Benedikta Celegina (1927.–1979.), saznajemo mnogo o stanju arhitektonske cjeline prije početka radova na zapuštenom samostanskom sklopu. Konzervatorsko-restauratorski radovi, popraćeni istraživanjima sačuvane građe i okolnoga područja, započeli su 1956. godine.²⁵² Nakon Drugoga svjetskog rata, o. Martin Kirigin želio je obnoviti benediktinski red u Hrvatskoj. Nakon što je u Mariboru obnovio benediktinski priorat, po završetku rata, otac Martin je preuzeo crkvu Navještenja Blažene Djevice Marije u Opatiji, koju su netom prije napustili olivetanci.²⁵³ Otac Kirigin poslao je u bogosloviju u Rijeku, brata Benedikta Celegina i dr. Bernarda Tomana, koji su tada postali svećenici.²⁵⁴ Uz njih je bio i Pio Palijan, koji se nikada nije zavjetovao, ali je život proveo u benediktinskoj zajednici.²⁵⁵ Ubrzani način života i veliki troškovi, natjerali su redovnike da pronađu novi dom. Zapušteni samostan bogate povijesti očito se pokazao najboljim izborom. Crkvu u Opatiji, benediktinci su prepustili isusovcima 1960. godine.²⁵⁶ Budući da je o. Benedikt Celegin studirao arhitekturu, o. Martin bio je spreman prepustiti mu sve radove i istraživanja na Čokovcu. Iako nikada nije završio studij, Celegin je pokazao svoje znanje, umijeće, ali i veliku ljubav prema baštini.²⁵⁷ (sl. 2) Radio je vrlo predano, bilježeći i skicirajući i najmanje detalje. Koliko je bio zainteresiran za povijest opatije, svjedoči i činjenica da je u međuvremenu slušao kolegije iz Starokršćanske arheologije u Rimu.²⁵⁸ Potrebno je napomenuti kako bilješke Benedikta Celegina nisu nigdje objavljene te ih ovdje nazivam dnevnikom, budući da ih i sam autor tako naziva.²⁵⁹ U dnevnicima redovnik bilježi vlastita zapažanja i zaključke. Većinu bilješki prati datum koji

iskoristili drvo za gradnju bunkera. (Cvito Fisković, *Dalmatinski spomenici i okupator*, Slobodna Dalmacija, Izdanje konzervatorskog zavoda u Splitu, 1946., str. 9.)

²⁵² Benedikt Celegin, *Dnevnik oca Benedikta Celegina, Čokovac, samostan sv. Kuzme i Damjana, svezak I.*, godina nepoznata, str. 2.

²⁵³ *O crkvi Navještenja BDM*, https://www.isusovci-opatija.hr/kroz_proslost_rezidencija/o-crkvi-navjestenja-blazene-djevice-marije-235/ (pregledano: 8. lipnja 2019.)

²⁵⁴ Isto.

Edita Šolić, *In memoriam nestoru hrvatskoga liturgijskog pokreta*, Služba Božja, 41(2001), str. 358.

Informacije dobivene u razgovoru s o. Jozom Milanovićem

²⁵⁵ Isto.

²⁵⁶ *O crkvi Navještenja BDM* https://www.isusovci-opatija.hr/kroz_proslost_rezidencija/o-crkvi-navjestenja-blazene-djevice-marije-235/ (pregledano: 8. lipnja 2019.)

²⁵⁷ Informacije dobivene u razgovoru s o. Jozom Milanovićem i bratom Damjanom Kružičevićem

²⁵⁸ Informacije dobivene u razgovoru s o. Jozom Milanovićem i bratom Damjanom Kružičevićem

²⁵⁹ Ministarstvo kulture-Uprava za zaštitu kulturne baštine-Konzervatorski odjel u Zadru, *Dopis o. Benedikta Celegina Zavodu za zaštitu spomenika kulture Zadar, 14. lipnja 1966.*, (nadalje: MK-UZKB-KOZD)

govori o razdoblju istraživanja, što uvelike olakšava mogućnost praćenja kronologije izvršenih radova. Osim toga, Celegin je vrlo vještim crtežima i skicama uspio vijerno prikazati izgled samostana i na njima naznačiti dijelove od većeg značenja za proučavanje. Njegova ljubav prema fotografiji također je od velike pomoći za utvrđivanje napretka radova na samostanskom sklopu. Brojne fotografije prikazuju i ljude koji su, zajedno s njim, godinama marljivo radili na restauraciji samostana, zbog čega ovaj *dnevnik* i fotografije dobivaju osobniju notu i još veću vrijednost. Koliko se može zaključiti prema Celeginovim bilješkama, postojale su četiri bilježnice (dnevnika), ali su sačuvane samo prve dvije. U sljedećim poglavljima ideja je predstaviti Celeginova istraživanja i rad na samostanu, uz izvore preuzete iz Konzervatorskog ureda u Zadru. Sljedeća će poglavlja biti podijeljena po dijelovima samostanske cjeline, a ne kronološki, budući da je na određenim dijelovima poduzeto više zahvata kroz nekoliko godina. (sl. 3)

4.1. Istraživanja i konzervatorsko-restauratorski radovi na ulazu u samostan

Celeginova bilješka od 17. rujna 1958., govori nam o stanju i radovima na glavnome ulazu u samostan.²⁶⁰ Obrastao bršljan svojim je žilama oštetiо vrh zida glavnoga ulaza te je zbog toga morao biti uklonjen. Skinuta su dva reda kamenja, kako bi se zid mogao temeljito očistiti, nakon čega su kameni vraćeni na svoja mjesta. Prilikom čišćenja, pojavila se je mitra (označena brojem 1 na fotografiji) nad grbom, koja ranije nije bila vidljiva.²⁶¹ Na vrhu zida, na poziciji br. 2, pronađen je tordirani mramorni ulomak stupa. Pronađena su još tri ulomka kapitela, za koje Celegin smatra da su stajali na zvoniku, a da su nakon njegova rušenja dospjeli na zid.²⁶² (sl. 4)

Prilikom detaljnoga čišćenja jugozapadnoga zida pronađeni su dotad skriveni grbovi, koje autor skicira i opisuje. Opatски su grbovi uglavnom bili u lošem stanju, dijelovi su im tijekom vremena otpali ili su bili oštećeni od atmosferilija.²⁶³ Uklanjanjem bršljana, otkriven je i mali grb nad ulaznim vratima. Ranije je stajao na zidnome istaku s trokutastim završetkom, odnosno vrstom krova, zbog čega ga Celegin uspoređuje s tornjićem. S obzirom da se može primijetiti razlika u starijem i novijem dijelu zida, autor navodi kako je u jednom trenutku cijeli zid bio podignut na visinu tornjića, čime je dobiven cjeloviti zid.²⁶⁴ Danas se teško može primijetiti razlika između starijeg i novoga dijela zida, budući da su fuge čišćene i obnavljane. Na staroj Celeginovoj

²⁶⁰ Benedikt Celegin, *Dnevnik oca Benedikta Celegina, Čokovac, samostan sv. Kuzme i Damjana, svezak II*, godina nepoznata, str. 2.

²⁶¹ Isto.

²⁶² Isto.

²⁶³ Isto, str. 3–5.

²⁶⁴ Isto., str. 5.

fotografiji može se jasno vidjeti linija koja je razdvajala dva dijela zida. Na mjestima nekadašnjih grbova opata moguće je primijetiti promjenu na zidu, odnosno uklanjanje grbova koji su preseljeni u samostanski lapidarij. Nad ulazom postoji podignuti zidić s krovom koji ponešto nadvisuje okolni ulazni zid.

4.2. Istraživanja u prostoru pred crkvom

Bilješkom zapisanom 3. siječnja 1961., autor djelomično negira neka od svojih ranije postavljenih teorija.²⁶⁵ (sl. 5) Budući da zid A1 nema lica prema zidu C, a ovaj ima prema licu A1, Celegin zaključuje kako je vrh zida C dovršen prije pregrađenog zida A1 (njegovog vrha). Treba uzeti u obzir i da se je zid iznad glavnoga ulaza u jednome trenutku podigao na visinu spomenutog tornjića grba.²⁶⁶ Ukoliko bi se prvotni glavni ulaz nalazio južno od zapadnog pročelja crkve (na zidu A), kako je Celegin prethodno smatrao, bio bi izložen na vanjskome zidu. Budući da je samostan bio i tvrđava, smatra kako je malo vjerojatno da se graditeljima provukla takva greška u organizaciji prostora.²⁶⁷ Također, da je zid išao linijom AB, komunikacija u prostoru bi bila moguća jedino kroz zazidana vrata zvonika ili crkve, što ne bi funkcioniralo u trenucima obrane samostana.²⁶⁸ Autor je pretpostavio da je dio zida DX ostatak starijega zdanja, ali ga čudi što je na mjestu Z pronašao ostatak praga, što je ukazalo na podizanje građevine na tom mjestu, u vrijeme kad je prostor P već bio nasut zemljom.²⁶⁹ Moguće je da je zbog nedostatka sredstava pri nekoj od obnova, kod točke B napravljen ugao i srušen vrt, koji je u sljedećoj fazi obnovljen.²⁷⁰ Prostor pred crkvom danas je uređen i popločan. Do početka 2000-ih godina, površina je bila prekrivena zemljom te se je koristila kao vrt. Popločenje se odvijalo u dvije faze, što je također vidljivo prema različitoj vrsti upotrijebljenoga kamena. Današnju liniju zidina samostana na zapadnoj strani (u prostoru pred crkvom), pomaknula je još nekoliko metara austrijska uprava. Time je dobiven nešto širi prostor samostanskoga vrta.²⁷¹

²⁶⁵ Isto.

²⁶⁶ Isto.

²⁶⁷ Isto., str. 7.

²⁶⁸ Isto.

²⁶⁹ Isto., str. 8.

²⁷⁰ Isto.

²⁷¹ Informacije dobivene iz razgovora s bratom Damjanom Kružičevićem

4.3. Istraživanja i konzervatorsko-restauratorski radovi u samostanskom dvorištu

Prema pisanjima Benedikta Celegina, saznajemo da je 1956. godine velik dio samostana bio zakopan. Odmah na početku prvoga sveska dnevnika, Celegin uz opis zatečenoga stanja, prilaže i vlastoručni crtež.²⁷² (sl. 6) Prikazan je ulaz u samostan, odnosno u samostansko dvorište koje se nalazi s jugoistočne strane crkve. Pronađena, zatrpana stazica vodila je od dvorišnih do vrata samostana. Površina je bila prekrivena manjim vrtovima (A, B, C i D).²⁷³ Zahvaljujući fotografiji prije dolaska Liburnije, zaključeno je da staza ranije nije postojala, već je dvorište bilo prekriveno prirodnim pločama.²⁷⁴ Nakon uklanjanja staze, krenulo se u obnovu kamenih ploča, a popločenje dvorišta dovršeno je 18. prosinca 1962. godine.²⁷⁵ Unutarnji ulaz u samostan, za kojeg je Celegin ranije smatrao da je mogao biti i glavni, visok je 181 cm.²⁷⁶ Izvana ima kamene pragove, a iznutra luk napravljen od žutih opeka, koje autor povezuje s rimskim tegulama. (sl. 7.) Drvena vrata postavljena su 1958. godine, a dalje o njima ne znamo ništa, jer se dodatno opisuju u danas izgubljenom III. svesku ovih bilježnica.²⁷⁷ Danas je ulaz otvoren; vrata su u nekom trenutku uklonjena.

Na zidu gdje je ulaz, Celegin primjećuje dvije pravokutne niše koje naziva ormarićima.²⁷⁸ Niše se nalaze slijeva i zdesna ulaznih vratiju, a uspoređuje ih s manjim otvorima na crkvi koji se nalaze na južnom i sjevernom pročelju, zbog čega navodi da su korišteni za gledanje ili obranu. Očito su, izgubivši funkciju, kasnije zazidani.²⁷⁹ S obzirom na poznatu povijest samostana ne bi čudilo da je svrha niša bila obrambena, no vjerojatnijim se čini da je njihova prvotna svrha bila provjera onog koji dolazi na prostor samostana. (sl.8.)

Prema Celeginu, vrt A morao je biti napravljen kad je sagrađen i zidić.²⁸⁰ Prema stanju morta zaključuje kako je moguće da je nastao prije ukinuća samostana 1808. godine.²⁸¹ Nakon što je zidić vrta podignut, spomenute niše su izgubile svoju funkciju jer su bile nedostupne. Odlučeno

²⁷² Benedikt Celegin, *Dnevnik oca Benedikta Celegina, Čokovac, samostan sv. Kuzme i Damjana, svezak I.*, godina nepoznata, str. 2.

²⁷³ Isto.

²⁷⁴ Isto.

²⁷⁵ Isto., str. 4.

²⁷⁶ Benedikt Celegin, *svezak II.*, godina nepoznata, str. 14.

²⁷⁷ Isto.

²⁷⁸ Benedikt Celegin, *svezak I.*, godina nepoznata, str. 3.

²⁷⁹ Isto.

²⁸⁰ Isto.

²⁸¹ Isto.

je da se zidić poruši i da se iznese zemlja. Autor navodi kako je vrlo vjerojatno da je namjena vrta bila mjesto za pokapanje mrtvih, kao što je bio slučaj s vrtom B.²⁸² Pronađeni su ostaci kamenih ploča, ali i pleterni ulomci.²⁸³ Na mjestu koje je označeno na crtežu kao položaj tri, pronađeni su ostaci plitkoga groba s kostima.²⁸⁴

Zanimljivo je što autor navodi kako nigdje nije pronašao podatak da su vrtovi ustvari grobovi.²⁸⁵ (sl. 6.) Zidić u prostoru 6 obnovljen je onoliko koliko je bilo potrebno da se zadrži zatečena razina zemlje. U prostoru 7 se nije duboko kopalo, ali su svejedno pronađeni ostaci kostiju.²⁸⁶ Čini se da je grob br. 5 nastao prije popločenja dvorišta.²⁸⁷ Najprije je u stijeni isklesan grob br. 6, a zatim do njega i br. 7, dok je grob br. 8 nastao polaganjem mrtvacu na pločnik i primitivnim ograđivanjem toga dijela zidom, čime je nastao vrt.²⁸⁸ Autor izražava žaljenje zbog nepažnje uslijed iznošenja zemlje iz ovoga vrta jer tad nije znao da su ondje grobovi, zanimljivi i s arheološkog stajališta.²⁸⁹ Na prostoru br. 5 pronađeno je nekoliko fragmenata kostiju, tri fragmenta crne keramike, oksidirani kovački čavao i dva komadića stakla. Bilješka koja svjedoči o ovim radovima napisana je u jesen 1959. godine, što vjerojatno govori o vremenu istraživanja.²⁹⁰

4.4. Istraživanja i konzervatorsko-restauratorski radovi na prostoru *biskupije*

Prostor kojeg Celegin naziva *biskupijom*, danas je samostanska zgrada unutar koje su smješteni gostinjac, lapidarij i suvenirnica. Zgrada s vanjske strane obrubljuje sklop s jugoistočne strane, a s unutarnje se strane dotiče prostora atrija i cisterne. (sl.9.) Celegin piše o pronalasku pilona s glagoljaškim slovima, koji se nalazio na ulazu hodnika biskupije. Smatra da je pilon držao nekadašnju krovnu konstrukciju, odnosno da je prostor pred hodnikom *biskupije* bio natkriven. Krov je obuhvaćao širinu hodnika *biskupije* i vjerojatno je dolazio do južnoga zida crkve. Na zidu ulaza u samostansko dvorište, Celegin je pronašao dva kamena zuba koja su držala konstrukciju krova. Navodi kako je morao postojati i treći, ali da je izgubljen u kasnijim popravcima ulaznoga zida na kojem se je nalazio. Odlučeno je da se pilon s glagoljaškim

²⁸² Isto., str. 4.

²⁸³ Isto.

²⁸⁴ Isto.

²⁸⁵ Isto., str. 8.

²⁸⁶ Isto.

²⁸⁷ Isto., str. 9.

²⁸⁸ Isto., str. 10.

²⁸⁹ Isto., str. 10.

²⁹⁰ Isto., str. 11.

slovima ukloni jer je prijetio urušavanju.²⁹¹ (sl. 10.) Danas je moguće, nad ulazom u samostansko dvorište, vidjeti dva kamena zuba koje je opisivao Celegin. Budući da s druge strane postoji natkriveni hodnik, odnosno atrij koji je nastao za vrijeme opata Karamana, možemo zaključiti kako je na mjestu današnjega dvorišta postojao klaustar. Pronađene ostatke trijema skicirao je u svom dnevniku i otac Benedikt, a danas možemo samo zamisliti kako je nekada izgledao taj natkriveni prostor s južne strane samostana. Osim toga, položaj klaustara na toj je strani logičan, s obzirom na postojanje bočnih vrata na crkvi. Time su bočna vrata bila povezana s prostorom današnjega lapidarija i sa samostanskom zgradom na drugom dijelu četverokuta.

Celegin je zabilježio da je 11. rujna 1958., pri popravku lijevog dovratnika ulaza u hodnik *biskupije*, pronađen ulomak pauna.²⁹² (sl. 11.) Prilikom kopanja jame za gašenje vapna, 1957. godine, u prednjem dijelu hodnika biskupije otkriveni su grobovi.²⁹³ (sl. 12.) U drugom dijelu hodnika pronađen je odvod za otjecanje suvišne vode u jamu za vapno – rađen u cementnom mortu. Prema tome autor zaključuje da je odvod izgradila Liburnija, koja je također čuvala vapno u nenatkrivenom hodniku. Na crtežu je strelicom označen novi zid kojeg je, u cementom mortu, dala podići Liburnija, a koji dolazi do razine kata samostanske zgrade (*biskupije*).²⁹⁴

U hodniku koji vodi iz dvorišta u *biskupiju*, mogu se vidjeti tragovi preseljenja prozora s jedne pozicije na drugu.²⁹⁵ (sl. 13.) Moguće da je razlog preseljenja bio pronalazak povoljnijeg položaja za prozor s kojeg se moglo dobro vidjeti tko želi ući u samostan. U elaboratu Konzervatorskog odjela u Zadru iz 1957. godine odlučeno je da se sa prozora otvorenih prije Prvog svjetskog rata skinu željezne traverze s nadvoja i zamjene se kamenim ravnim svodovima. Ono što je posebno bitno za naglasiti jest svjesnost tadašnje uprave u korištenju vapnenog morta za žbukanje zidova.²⁹⁶ Takvo rano shvaćanje važnosti upotrebe vapnenog morta u konzervatorsko-restauratorskim radovima svakako je potrebno naglasiti. Još se i 1980. godine pisalo o teškom stanju na južnom dijelu samostana koji je i dalje djelomično bio srušen (krovišta i međukatne konstrukcije).²⁹⁷

²⁹¹ Isto., str. 5–6.

²⁹² Isto., str. 29.

²⁹³ Isto., str. 30.

²⁹⁴ Isto., str. 31.

²⁹⁵ Isto., str. 32.

²⁹⁶ MK-UZKB-KOZD, *Troškovnik za popravak i adaptaciju samostana Čokovac u Tkonu, otok Pašman, 1957. godina*

²⁹⁷ MK-UZKB-KOZD, 76/1/80, *Opis radova na samostanu i obnovi južnog dijela benediktinskog samostana sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu, otok Pašman, 1980. godina*

Iznad prozora na katu pronađen je kameni fragment koji prikazuje dvije glave koje Celegin datira u razdoblje rane romanike.²⁹⁸ Iznosi zanimljivu teoriju da možda te dvije glave predstavljaju donatore samostana, odnosno Petra Krešimira i njegovu suprugu.²⁹⁹ Kameni fragment je sačuvan te se i danas nalazi na vanjskom zidu današnjega gostinjsca.

4.5. Istraživanja i konzervatorsko-restauratorski radovi na ulazu u južnu samostansku zgradu i na prostoru cisterne

Samostan je imao i svoje gospodarsko dvorište koje se nalazilo južno od samostanske zgrade i cisterne, u koje se dolazilo posebnim ulazom.³⁰⁰ Celegin piše kako je pronašao ulaz u dvorište, koje je označeno na crtežu. (sl. 14.) Ulaz je građen lošom tehnikom suhozidne gradnje, a prekriven je drvenom gredom koja mijenja nestali kameni prag.³⁰¹ Godine 1958. odlučeno je da će se krenuti u obnovu starijih vratiju. Iz ruševne župne kuće u Tkonu, donesen je kameni prag i iskorišten je kao nadvratnik. Suhozid je porušen i postavljena su nova vrata.³⁰² Unutar, slijeva ostaje podrum, odnosno prizemlje *biskupije*. Zdesna ostaje polukružni zid, kojega Celegin datira prije Liburnije, koja ga je prekrila betonskom pločom. Zid je pripadao prostoriji u kojoj su bile štale i gnojivo ili pak nekom manjem vrtu.³⁰³ Uz podrumka vrata, nalazi se potporni zid koji podupire luk cisterne i koji je u nekom trenutku dozidan radi stabilnosti cisterne.³⁰⁴ Na istoj strani zida, ostaju stepenice koje vode prema južnim vratima samostanske zgrade, dok su na sjevernoj strani zida gospodarskog dvorišta, pronađene tri stepenice, paralelne sa zidom prijašnjih škola, koje su vjerojatno vodile u štalu.³⁰⁵

Celegin napominje kako je teško odrediti vrijeme nastanka prostora nad rampom jer je taj dio više puta pregrađivan.³⁰⁶ Prvi i stariji dio završava oštrom linijom lica zida koji je porušen dogradnjom drugoga dijela. Na mjestu njihova spoja, umetnuti su kosi kameni zubi s kojima započinje luk koji je građen istodobno sa zidom.³⁰⁷ Prozor u prvome dijelu zida imao je trule

²⁹⁸ Benedikt Celegin, *svezak I.*, godina nepoznata, str. 33.

²⁹⁹ Isto, str. 33–34.

Navodi kako je narod skloniji vjerovanju da je prikazan kralj Zvonimir, a ne Petar Krešimir. (Isto, str. 34.) Autor iščitava posebno poštovanje redovnika prema dvojici prikazanih likova, jer je fragment bio ugrađen u najistaknutije mjesto pročelja biskupije. Celegin smatra kako je moguće da je fragment donesen prilikom selidbe iz Biograda na Čokovac te da je postavljen na samostansku zgradu kao posebno cijenjena relikvija koja predstavlja kontinuitet opatije. (Isto, str. 36.)

³⁰⁰ Benedikt Celegin, *svezak II.*, godina nepoznata, str. 20.

³⁰¹ Isto.

³⁰² Isto, str. 20–21.

³⁰³ Isto, str. 21.

³⁰⁴ Isto.

³⁰⁵ Isto, str. 21–22.

³⁰⁶ Isto, str. 33.

³⁰⁷ Isto.

drvene pragove, zbog čega su 1958. godine, iz srušene crkvene kuće u Biogradu doneseni kameni pragovi.³⁰⁸ Zid koji se naslanjao uz ulazna vrata prvoga dijela je obnovljen, a dodana mu je i šupljina za smještanje dimnjaka, provedenog ispod betonskog poda, sve do rampe.³⁰⁹ Nad rampom³¹⁰ su se, za vrijeme Liburnije, nalazile dvije prostorije, u dvije razine, u kojima su bili smješteni zahod i kupaonica. (sl. 15.) Originalne daske nisu pronađene, pa je 1958. godine postavljena betonska ploča kojom su prostorije dovedene u istu razinu.³¹¹ Vrata obaju prostorija su povišena i osigurana betonskim nadvratnikom, dok je dovratnike bilo potrebno izravnati s dosta morta i komada kupa.³¹²

Liburnija je uređivala prostor cisterne, a prema tragovima cementnog morta autor zaključuje da je tad napravljena i rupa kojom otječe voda sa cisterne. Korištena je voda sa krovova i sa same površine cisterne.³¹³ Ipak, Liburnija nije koristila vodu s cisterne, već samo onu s krovova, koja je tekla limenim žljebovima južnom stranom crkve i istočnom stranom samostanske zgrade.³¹⁴ Liburnija je preuredila i filter cisterne, koji se je prije nalazio u zemlji, poput manje cisterne, a čije se dno nalazilo u polovici visine velike cisterne. Novi filter je bio obložen opekama i cementnim mortom, ali su ti komadi tijekom vremena nestali.³¹⁵ Godine 1960. na otvor cisterne postavljen je željezni poklopac.³¹⁶ Potrebno je bilo postaviti novu armirano-betonsku cisternu za skupljanje kišnice, kao i nove stropne armirano-betonske fert konstrukcije. Zanimljivo je primijetiti stavljanje naglaska na očuvanje i korištenje postojeće građe pri prilaganju drvenih dvostrešnih krovovišta.³¹⁷ Cisterna se koristila kroz dugi niz stoljeća, a korištena je i nakon povratka benediktinaca, kao podrum. Vjerojatno je činila dio fortifikacijskoga sklopa na Čokovcu.³¹⁸ U opisu radova 1980. godine spomenuta je i činjenica o djelomičnom ruševnom stanju i zapuštenosti južnoga dijela samostana. Teško stanje na tome dijelu prouzrokovalo je rušenje ostalih dijelova koji su bili u relativno dobrom stanju (cisterna, dio samostanskih stambenih zgrada itd.).³¹⁹

³⁰⁸ Isto, str. 34.

³⁰⁹ Isto.

³¹⁰ Prolaz i stepenište koje je otvorila Liburnija, a koji vodi od gospodarskog vrta u hodnik samostanske zgrade, odnosno atrij.

³¹¹ Isto, str. 30.

³¹² Isto, str. 31.

³¹³ Isto, str. 35.

³¹⁴ Isto, str. 36.

³¹⁵ Isto.

³¹⁶ Isto, str. 38.

³¹⁷ MK-UZKB-KOZD, *Napomene uz proračun*, 1966. godina

³¹⁸ MK-UZKB-KOZD, 76/1/80, *Zahjev za nastavak zaštitnih radova na benediktinskom samostanu sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu, otok Pašman, opis radova*

³¹⁹ Isto.

4.6. Istraživanja i konzervatorsko-restauratorski radovi na južnom i istočnom pročelju samostana

Celegin je zapisao da je u veljači 1959. godine Cvito Fisković posjetio Čokovac.³²⁰ Fisković opisuje biforu s mletačkim lukom tipa magarećih leđa, prve polovice XV. ili kraja XIV. stoljeća.³²¹ Celegin prenosi kako je Fisković odmah zaključio da bifora nije mogla biti smještena *in situ* na terasi samostanske zgrade. Ondje je bifora ustvari korištena kao prolaz, odnosno kao vrata koja su iz unutrašnjosti zgrade na katu, vodila prema terasi. Kasnijim promatranjem, Celegin je došao do istoga zaključka analizirajući visinu pragova. Shvatio je da prag bifore ne ide do poda, već do pola vratiju, što je moglo značiti samo da je riječ o prozoru čija se funkcija u nekom trenutku promijenila.³²² (sl. 16.) Ističe zbog toga mogućnost originalnog smještaja na južnom pročelju glavne samostanske zgrade, gdje je pronađen veliki zazidani otvor, iznutra presvođen sedrenim svodom. Dodaje kako je nakon vađenja bifore, ondje otvoren manji, kasnije zazidan prozor.³²³ Otvaranje velikog prozora prema jugu, čini mu se logičnim s obzirom da je riječ o spavaonici (*dormitorium*) koju su u to vrijeme redovnici dijelili.³²⁴ Uz biforu na južnoj, otvoreni su manji prozori na istočnoj strani građevine.³²⁵ Piše kako je moguće da je do preseljenja došlo vrlo rano i to zbog snažnih udara juga i kiše s južne strane koji su mogli smetali redovnicima.³²⁶

Temelje istočnoga pročelja samostana ogolila je Liburnija. Dobiveni materijal upotrijebljen je za nasipavanje prolaza ispred zgrada. Posljedica ovog zahvata bilo je slijeganje jugoistočnoga ugla, a vjerojatno onda i obaju sjeveroistočnih uglova.³²⁷ Autor opisuje veliki i visoki otvor na pročelju, za kojeg pretpostavlja da je nekadašnja peć. (sl. 17.) Poviše ostataka peći, pronađeni su kameni zubi, koji su morali držati kamin.³²⁸ Autoru djeluje moguće da se je peć nekada nalazila unutar samostanskih zidova, kao i to da se je sklop prostirao i dalje u smjeru istoka. Svoje zaključke donio je na osnovi tragova produženja zida od staroga zahoda prema jugu, postojanja zubi na uglu zgrade blagovaonice te traga luka nadsvođene prostorije koja se je protezala od desnog prozora blagovaonice prema istoku.³²⁹ Gornji dio ovoga pročelja novijega

³²⁰ Benedikt Celegin, *svezak I*, godina nepoznata, str. neoznačena.

³²¹ Isto, str. 72.

³²² Isto, str. neoznačena.

³²³ Isto, str. 70.

³²⁴ Isto.

³²⁵ Isto.

³²⁶ Isto.

³²⁷ Isto, str. 77.

³²⁸ Isto, str. 77–78.

³²⁹ Isto, str. 78.

je datuma jer je građen pravilnijim kamenom, kao i južno pročelje.³³⁰ Kamene zube, odnosno istake u kamenu, moguće je i danas primijetiti na vanjskom zidu blagovaonice. Ovdje treba uzeti u obzir položaj samostana, odnosno činjenicu da se on nalazi na vrhu brda. Na ovome je položaju još bilo moguće proširenje u doba prije pregradnji u XVI. stoljeću. Teško nam je zamisliti kako je cijeli sklop mogao izgledati prije rušenja 1347. godine, odnosno nakon dovršetka obnove u XV. stoljeću. Također, treba uzeti u obzir da je refektorij na današnjem mjestu izgrađen tek u XVI. stoljeću, za vrijeme opata Bogdanića. Celeginove tvrdnje bi trebalo dodatno istražiti, jer je moguće da je sklop nekada bio širi, pa je s vremenom smanjivan, vjerojatno iz više razloga. Osim rušenja samostana, broj redovnika se kroz stoljeća smanjivao. Ipak se čini vjerojatnim da je do promjene moralo doći ponajprije zbog urušavanja samostanskoga sklopa. Rušenjem je sklop izgubio vitalne dijelove, zbog čega je i cjelokupna površina morala biti smanjena. U srpnju 1962. godine poduzeti su radovi na prozorima prizemlja na istočnom dijelu samostana. Tada su ponovno otvoreni prozori koje je zazidala Liburnija, a određeni su prozori vraćeni na svoja prvotna mjesta.³³¹

4.7. Istraživanja i konzervatorsko-restauratorski radovi na atriju

Kao što je spomenuto ranije, hodnik kojega Celegin naziva atrijem, nastao je za vrijeme opata Karamana, odnosno sredinom XVIII. stoljeća. Promjene na ovome dijelu samostana smatraju se posljednjima prije ukinuća samostana 1808. godine. Budući da ranije nije postojao prostor kakvog možemo vidjeti danas, već se je ondje nalazio klaustar, Karamanovim dodatkom stvorena je poveznica između ključnih samostanskih prostorija. Nažalost, klaustar je izgubljen te se je stvorio još jedan nelogičan prostor na samome ulazu u samostansku zgradu. Nakon premještanja blagovaonice, vjerojatno prilikom gubitka klaustara na sjevernom dijelu samostana, bilo je potrebno dodatno reorganizirati prostor. Karaman je ovim proširenjem atrija povezao prostorije blagovaonice, kuhinje i nekadašnjih škola u prizemlju sa spavaonicama na katu. Ulaz u samostanski zgradu vodi ravno prema prostoru današnje kuhinje, odakle manji hodnik vodi prema južnoj terasi omeđenoj zgradom gostinjca/lapidarija i cisterne. Uz hodnik, gdje su prije bile smještene tzv. škole, prostorije s najviše sunčeva svjetla, danas se nalazi prostorija male samostanske biblioteke. Iz hodnika se lijevo pristupa prostoriji blagovaonice, dok stepenice u atriju vode prema spavaonicama i terasi na katu.

³³⁰ Isto.

³³¹ Isto, str. 79.

Autor piše kako mu cijelo pročelje samostanske zgrade (atrija) djeluje nezgrapno, jer i dva prozora djeluju nespretno posloženi.³³² (sl. 18.) Nakon nedoumica oko vremena nastanka vratiju, Celegin ih, zbog ukrasnih vijenaca koje povezuje s baroknom ornamentikom, datira u Karamanovo razdoblje. Vjerojatno kasnije otkriva natpis s grbom opata Karamana, zajedno s godinom 1746.³³³ Navodi kako su vrata vjerojatno postavljena kasnije u odnosu na izgradnju kata, budući da luk vratiju nadvisuje grede na katu.³³⁴ Celegin je zapisao da je 30. prosinca 1958. raskinuta vanjska strana luka iznad ulaznih vratiju.³³⁵ Luk je bio zidan od novih cigli koje je Liburnija vrlo nezgrapno učvrstila cementom. Tada su iz župne crkve sv. Tome u Tkonu prenesena i ugrađena dva polukružna praga. Naime, 1938. godine župna crkva u Tkonu je povišena te su uklonjene i dvije barokne lunete.³³⁶ Celegin se za ovakvo rješenje odlučio jer su lunete dimenzijama raspona luka savršeno odgovarale dimenzijama nadvratnika atrija.³³⁷ Prije postavljena novih pragova, izravnati su kamen s grbom i ploča s natpisom te je obnovljena štukatura.³³⁸ Prilikom uređenja stepeništa koje vodi na kat samostana, otkriveno je da su dvije stepenice višak te su iskorištene kao dovratnici ulaza u samostan.³³⁹ Autor prenosi opasku Cvita Fiskovića da je riječ o baroknom grbu s lukom zakrivljenim opekom i žbukom, što povezuje s dekadencijom XVIII. stoljeća.³⁴⁰ Nažalost, nije poznato odakle preuzima Fiskovićev komentar. Prije postavljanja lučnih pragova betonom su ispunjene šupljine u lučnim impostima.³⁴¹ U ožujku 1959. godine, postavljena su nova vrata od borovine koja su ispunjavala cijeli otvor, zbog čega više nije bilo moguće obnoviti kat atrija. Zaključeno je da je bolje sačuvati cijeli atrij kao aulu bez niskoga kata.³⁴²

Mišljenja je da je od svih zidova na Čokovcu, upravo zid atrija najlošije građen jer su korišteni različiti oblici kamena, poslagani bez reda. Osim toga, izgledalo je da je mort, dobiven već korištenim pijeskom, samo nabacan u velikim količinama.³⁴³ Autor sa sigurnošću zaključuje da je atrij bio u početku bio prizeman i za debljinu zida niži. Atrij je morao biti niži jer je ostala vidljiva kosa linija žbuke na vanjskoj strani zida prezbiterija koja se spuštala od polovice visine

³³² Isto, str. 39.

³³³ Isto, str. 41.

³³⁴ Isto, str. 39.

³³⁵ Isto, str. 48.

³³⁶ Isto.

³³⁷ Isto.

³³⁸ Isto.

³³⁹ Informacije dobivene u razgovoru s bratom Damjanom Kružičevićem.

³⁴⁰ Benedikt Celegin, *svezak I*, godina nepoznata, str. 48.

³⁴¹ Isto, str. 51.

³⁴² Isto.

³⁴³ Isto, str. 40.

vratiju na niže.³⁴⁴ Kameni zub također svjedoči da je krovna konstrukcija prvotno bila znatno niža.³⁴⁵ (sl. 19.) Nažalost, danas je nemoguće potvrditi Celeginove tvrdnje. Zid atrija je u cijelosti ožbukani, osim maloga dijela uz crkvu gdje je moguće vidjeti kameni zid. I na tom je dijelu teško utvrditi kvalitetu izgradnje pročelja, jer su fuge i kamen danas u dobrom stanju.

Prvi prozor na pročelju atrija imao je željezne rešetke, što znači da je gledao vani, preko krova klaustura. Nakon povišenja, drugi, niži prozor, pretvoren je u zidni ormar.³⁴⁶ (sl. 19.) Kad je preuređen, atrij je imao prizemlje i kat s hodnikom koji je vodio u jednu sobu. Na zadnjoj stepenici koja vodi na kat, pronađen je natpis 177(?), što možda govori o vremenu pregradnji u Karamanovo vrijeme.³⁴⁷ U lipnju 1962. godine, prilikom obnove žbuke u atriju, otvoren je drugi prozor, kojemu je u nekom trenutku dodan prag, svakako prije pretvaranja u zidni ormar.³⁴⁸ Celegin smatra da ova dva prozora nisu građena istovremeno jer se ne nalaze u istoj razini. Drugi je prozor gledao direktno na vanjska vrata, zbog čega zaključuje da je njegova funkcija morala biti obrambena.³⁴⁹ S ove je pozicije promatrač mogao direktno gledati na ulaz u samostansko dvorište.

Na crtežu (sl. 19.) slovo Y označava pronađeni ostatak odlomljenog kamenog zuba. Moguće je da je kameni zub iskorišten u vrijeme podizanja atrija na kat. Budući da mu zid djeluje kompaktno, Celegin smatra da je kameni zub postavljen pri njegovoj gradnji.³⁵⁰ Prema tome zaključuje kako je ovaj zub, s još dva kamena zuba koja su pronađena na mjestu zahoda, pridržavao oluk.³⁵¹ Pronađen je još jedan kameni zub kojeg su odlučili postaviti na zid između kuhinje i južne prostorije, kako bi podržavao podnu konstrukciju kata.³⁵²

Celegin primjećuje da je atrij prije bio uži za širinu zida, što se može vidjeti prema starome, bočnom zidu koji se nalazi iznad filtera cisterne.³⁵³ Autor na crtežu prikazuje bočni zid atrija na kojem ističe tri različita sloja i načina gradnje. (sl. 20.) Tri su dijela širine atrija jasno naznačena te se među dijelovima mogu uočiti granice.³⁵⁴ Slovom A označen je prijašnji ugao zida, koji ima lice i prema zidu B. Budući da nije ničim spojen sa zidom B, moguće je da je zid A imao ulogu

³⁴⁴ Isto, str. 41.

³⁴⁵ Isto.

³⁴⁶ Isto, str. 42.

³⁴⁷ Isto.

³⁴⁸ Isto, str. 41.a.

³⁴⁹ Isto, str. 41.b.

³⁵⁰ Isto.

³⁵¹ Isto.

³⁵² Isto.

³⁵³ Isto, str. 45.

³⁵⁴ Isto.

sličnu stupu.³⁵⁵ Najuži zid C možda je samo dio kojim je atrij proširen.³⁵⁶ Zidovi A i B povezani su duguljastim komadima kamena, zbog čega autor pretpostavlja da je zid A nekada bio stup eventualnog klaustera.³⁵⁷ Za objašnjenje ovih mogućnosti, Celegin se više puta, pa tako i u ovom slučaju, koristi analogijom s benediktinskim samostanom sv. Marije na otoku Mljetu.³⁵⁸ Skicirao je izgled samostana s eventualnim klaustrom, a na njemu je naznačio spomenute prozore, uz naglasak da je postojao i treći prozor koji je gledao na zapadni dio.³⁵⁹ (sl. 21.) Njegov je luk Liburnija sačuvala, ali se je prigodom ulaženja trebalo sagnuti. Prilikom radova, luk je otučen radi lakšeg prolaza, zbog čega se je kasnije autor pokajao.³⁶⁰ Radovi na atriju trajali su od travnja do srpnja 1962. godine.³⁶¹

4.8. Istraživanja i konzervatorsko-restauratorski radovi u blagovaonici i kuhinji

Tijekom 1960. godine proučavala se je blagovaonica te su se izveli potrebni konzervatorsko-restauratorski radovi. Primijećena su manja vrata s desne strane ulaza u blagovaonicu za koja se vjerovalo da vode u manju spremu.³⁶² Ipak, utvrđeno je da ondje nije bila sprema, već je to mjesto starog prezidanog stepeništa, koje je kasnije premješteno u prostor atrija.³⁶³ (sl. 22.) Veliki luk u kuhinji bio je na desnoj strani nešto niže postavljen, a nakon radova je izjednačen.³⁶⁴ Nepravilni je luk stvarao lakšu kosinu uspona i podupirao stepenice. Na unutrašnjim se zidovima mogao vidjeti ostatak kose linije žbuke koja je naznačivala uspon starih stepenica.³⁶⁵ Danas se na malome prostoru odakle su nekada započinjale stepenice, nalazi manja sprema koju koriste redovnici.

Za vrata koja iz kuhinje vode u južnu prostoriju, a na crtežu su označene znakom x, Celegin piše da vjerojatno potječu iz vremena Liburnije, budući da na nadvratniku postoje željezni tragovi ili su tad pojačana željeznim pojasnicama.³⁶⁶ (sl. 22.) S obzirom na to da je zid stepeništa prema kuhinji bio jako tanak, odlučeno je da se ojača još jednim zidom podignutim iznutra.

³⁵⁵ Isto.

³⁵⁶ Isto.

³⁵⁷ Isto.

³⁵⁸ Isto, str. 45–46.

³⁵⁹ Isto, str. 46.

³⁶⁰ Isto.

³⁶¹ Isto, str. 51.

³⁶² Isto, str. 54.

³⁶³ Isto, str. 55.

³⁶⁴ Isto, str. 53.

³⁶⁵ Isto, str. 55.

³⁶⁶ Isto, str. 56.

Vrata koja su iz blagovaonice vodila do starog stepeništa, presvođena su lukom od tankih, žutih opeka, slično vratima na ulazu u dvorište.³⁶⁷ Ugao zida nad kuhinjom se je raspuknuo uslijed popuštanja temelja, pa je vrh morao biti iznutra ojačan betonom i željezom.³⁶⁸ Godine 1976. u prostoru današnje kuhinje vršila su se istraživanja, nakon kojih je postavljen novi pločnik te su obnovljeni neki elementi kako bi se mogli staviti u funkciju. Zahvaljujući nacrtu iz Konzervatorskog ureda, saznajemo da se radilo i na obnovi terase na katu koja je tada dobila izolaciju i novi pločnik.³⁶⁹

Kao i drugi istraživači prije njega, Celegin prenosi podatak da natpis nad južnim vratima u blagovaonici nosi ime don Antuna Bogdanića, kojeg povezuje s obnovom blagovaonice, odnosno s njezinim popločenjem.³⁷⁰ Prema žljebovima zaključuje da su vrata blagovališta prvotno bila nešto šira te da su vjerojatno tijekom premještaja stepeništa, izvađeni i pragovi čime su vrata sužena. Kako bi se otvor suzio, dovratnici su privučeni jedan drugome.³⁷¹

Godine 1958., radilo se je na čišćenju poda blagovaonice, na kojem su naslage dosezale i do 30 cm visine, a ispod kojih je ostao uglavnom dobro sačuvan pločnik.³⁷² Sačuvane su i tri noge od stola sa stopama, od sveukupno njih pet. Zbog toga su izrađene dvije drvene konzole (noge stola) učvršćene armaturom. Jedna je stopa pronađena na starome groblju u Tkonu, pa je stoga vraćena u blagovaonicu samostana.³⁷³ Na mjestima na kojima nije bio sačuvan pločnik, pronađen je stariji, složen od malih i nepravilnih kamenih ploča, koje su bile izlizane od hodanja.³⁷⁴ Kamenica lavaboa nije pronađena na njezinom izvornome mjestu, već je demontirana i nađena razbijena u dva komada. (sl. 23.) Celegin piše kako se zna da je kamenicu netko skinuo 1947. godine s ciljem da je ukrade, ali je nije odnio sa sobom jer mu se razbila.³⁷⁵ Nanovo je sastavljena 1961. godine tako što je zalijepljena akemi ljepilom. Podno, u središtu, postavljena je i konzola kako bi se kamenica dodatno učvrstila.³⁷⁶

U udubini u zidu, smješteno je ognjište, od kojega su ostala vidljiva dva kamena zuba nape. Postojao je dakle i dimnjak, smješten nad ognjištem.³⁷⁷ U svibnju 1959. godine, otvoren je zidni

³⁶⁷ Isto.

³⁶⁸ Isto, str. 57.

³⁶⁹ MK-UZKB-KOZD, *Aproksimativni troškovnik za sanaciju i obnovu objekta na zapadnom dijelu samostanskog sklopa, 1976. godina (i 1981. godina)*

³⁷⁰ Benedikt Celegin, *svezak I.*, godina nepoznata, str. 58.

³⁷¹ Isto.

³⁷² Isto., str. 60.

³⁷³ Isto.

³⁷⁴ Isto.

³⁷⁵ Isto, str. 60–61.

³⁷⁶ Isto, str. 61.

³⁷⁷ Isto, str. 64.

ormar u blagovaonici.³⁷⁸ Vrata koja vode u sakristiju, nalaze se na zapadnom zidu blagovališta. Godine 1960., ispravljeni su lijevi i gornji prag ovih vratiju te je obnovljen zid nad pragom koji stvara neku vrstu lunete. Postavljena su i nova vrata.³⁷⁹ (sl. 24.) Strop u blagovaonici rađen je od drvenih greda, koje su, u kasnijoj rekonstrukciji, poduprte poprečnim gredama na cijelom zapadnom, a djelomično i na istočnom zidu. Zbog toga su ugrađeni kameni zubi. Celegin pretpostavlja da je do promjene došlo zbog truljenja uzdužnih drvenih greda.³⁸⁰ Zanimljivo je na primjeru blagovaonice, odnosno njezina smještaja iza apside crkve, još jednom razmotriti organizaciju ovoga samostana. Potpuno nelogičan raspored prostorija može se objasniti jedino kao nužnost iskorištavanja slobodnoga prostora. Naime, smatra se kako je refektorij nekada bio paralelan s crkvom. Dijelio ih je klaustar čiji se ostaci mogu vidjeti unutar današnje kapelice pod zvonikom.³⁸¹

4.9. Istraživanja i konzervatorsko-restauratorski radovi na katu samostanske zgrade i na krovu sklopa

Spomenutim stepenicama u atriju dolazi se do kata samostanske zgrade.³⁸² (sl. 25.) Ondje su otvorena vrata, nadsvođena segmentnim lukom kojeg Celegin uspoređuje s onim iznad ulaznih vratiju u samostansku zgradu. Intervenciju na katu stoga povezuje s Karamanom.³⁸³ Na Celeginovom crtežu označen je sistem podne konstrukcije kata sastavljene od drvenih greda, od kojih su ostale sačuvane samo tri (A, B, C).³⁸⁴ (sl. 26.) Prilikom preseljenja stepenica u atrij, nisu iskorištene sve stepenice, jer je umjesto zadnje postavljena drvena greda. Time se, piše Celegin, donekle izbjegao otežali prolaz ispod grede koja ondje nosi kat atrija.³⁸⁵

Autor iznosi mišljenje da je trenutak preuređenja atrija istovremen s popravkom krova nad samostanskim građevinama.³⁸⁶ Budući da na južnome pročelju zapaža nejednaku kosinu krova, zaključuje kako je zapadni dio krova – koji gleda prema atriju – dobio blaži pad kosine nakon rušenja zida odozgo.³⁸⁷ Iako je pad krova ublažen, ipak zamjećuje udubljenje između krova

³⁷⁸ Isto, str. 66.

Autor smatra kako je ormar građen zajedno sa zidom u koji je inkorporiran. Celegin piše da ako bi se ponovno taj dio otvorio, moglo bi se doći u prostor koji se nalazi ispod oltara crkve, u kojem su se vjerojatno čuvali dragocjenosti za vrijeme opasnosti.

³⁷⁹ Isto, str. 63.

³⁸⁰ Isto, str. 67.

³⁸¹ Informacije prikupljene u razgovoru s bratom Damjanom Kružićevićem.

³⁸² Benedikt Celegin, svezak I., str. 47.

³⁸³ Isto.

³⁸⁴ Isto, str. 42.

³⁸⁵ Isto, str. 47.

³⁸⁶ Isto, str. 43.

³⁸⁷ Isto.

zgrade i krova atrija.³⁸⁸ Budući da je na jednome dijelu zgrade nedostajao pokrov, bilo je potrebno izvesti novu krovnu konstrukciju od drvenih greda, pokrivenu daskama i žljebnjacima. Osim toga, morala se je ojačati postojeća krovna konstrukcija umetanjem pajanti na svakom paru rogova. Predviđeno je da krovište na tavanu bude izvedeno od jelovih tesanih greda s daščanom oplatom i žbukanom platformom. Unutrašnji zidovi ožbukani su vapnenim mortom i obijeljeni.³⁸⁹ Prigodom obnove krovišta 1957. godine, na južnom krilu samostana, odlučeno je da se zadrži prijašnje stanje.³⁹⁰ (sl. 27. i 28.) Nedostajalo je vremena da se dozida porušeni dio lastavice i da se sljeme vrati u središte krova.³⁹¹ U slučaju intervencije, izgubio bi se dojam ujednačenosti krovišta nad blagovaonicom.³⁹² Troškovnikom su određeni materijali i njihove količine. Ono što je zanimljivo za izdvojiti iz ovoga troškovnika, pokrivanje je krova žljebnjacima (kanalicama) koje su napravljene u vapnenom mortu.³⁹³

4. 10. Istraživanja i konzervatorsko-restauratorski radovi na crkvi sv. Kuzme i Damjana

Sačuvan je dokument od 14. lipnja 1966., kojeg potpisuje o. Benedikt Celegin, a koji je upućen Zavodu za zaštitu spomenika kulture u Zadru. Celegin nastoji usmjeriti pozornost Zavoda prema obnovi stupova na portalu i rozete koja ga nadvisuje na glavnome pročelju.³⁹⁴ (sl. 29.) Odlučeno je da se od ostataka pročelnoga prozora napravi rozeta u samom krovištu crkve, koja je također kasnije zatvorena. Celegin je istražio mogućnosti obnove prozora (rozete), ali je odluku o njezinim dimenzijama i načinu izrade prepustio Zavodu u Zadru.³⁹⁵ Iznutra je rozeta bila zazidana u svoj punini zida, pa se za nju nije ni znalo sve do obnove žbuke unutar crkve 1959. i 1960. godine.³⁹⁶ (sl. 30.) Dva natpisa s crkvenog pročelja svjedoče o podizanju crkve i samostana nakon rušenja 1347. godine. Kako je već spomenuto, natpisi opata Petra Zadrana i Malipierija govore o podizanju objekata iz temelja. Ipak, Celegin pronalazi dokaze koji govore drugačije. Tijekom obnove žbuke unutar crkve, otkriven je zid jednake strukture, što bi trebalo potvrditi gradnju iz temelja. S druge strane, vanjski zid crkve pokazuje nekoliko različitih struktura. Donja zona zida crkve, osim na dijelu prezbiterija, sastavljena je od malih romaničkih

³⁸⁸ Isto.

³⁸⁹ MK-UZKB-KOZD, *Tehnički opis*, 1957. godina

³⁹⁰ Benedikt Celegin, *svezak I.*, godina nepoznata, str. 44.

³⁹¹ Isto, str. 43–44.

³⁹² Isto, str. 44.

³⁹³ MK-UZKD-KOZD, *Troškovnik za popravak i adaptaciju samostana Čokovac u Tkonu, otok Pašman*, 1957. godina

³⁹⁴ MK-UZKD-KOZD, *Dopis o. Benedikta Celegina Zavodu za zaštitu spomenika kulture Zadar, 14. lipnja 1966. godine*

³⁹⁵ Benedikt Celegin, *svezak II.*, godina nepoznata, str. 64.

³⁹⁶ Isto.

kvadara. Donja zona zida zauzima 1/3 visine zida crkve.³⁹⁷ (sl. 31.) Moguće je dakle da je to ostatak zida prijašnje, romaničke crkve, odnosno da ona nije podizana iz temelja. Također je moguće i da je materijal srušene crkve iskorišten za podizanje nove građevine. Celeginu se čini vjerojatnija prva mogućnost. Naime, unutarne lezene u crkvi, koje su vjerojatno podupirale svod, čine jednu cjelinu sa zidom, odnosno građene su istovremeno. (sl. 32.) Osim toga, autor piše kako su gotička vrata (i glavna i bočna) uzidana naknadno u već postojeći zid. Primjećuje to s desne strane glavnih vratiju, oko niše za svetu vodu, ali i zdesna bočnih vratiju.³⁹⁸ Smatra kako je ondje zid raskidan kako bi se mogla postaviti nova vrata, jer su pritom nastale šupljine ispunjene drugačijim kamenjem, sлагanim na drugačiji način. Sjeverna vrata koja su u nekom trenutku zazidana vjerojatno su građena zajedno sa zidom. Donji dio zida, oko sjevernih vratiju, građen je malim romaničkim kvadrima i nema tragova dopuna. Čini se da sve čini jednu građevnu cjelinu, zajedno s gotičkom škropionicom.³⁹⁹ (sl. 33.) Škropionica se sastoji od dva komada bijelog vapnenca. Donji je dio predstavljao posudu za vodu. Polovica donjega dijela koja je izlazila van zida, otpala je, vjerojatno zbog erozije, a slomljen je bio i njezin donji dio, odnosno posudicu.⁴⁰⁰ Gornji dio ima trolisni završetak koji se može usporediti sa završetkom bočnoga prozora, prema čemu autor smatra da su prozor, sjeverna vrata i škropionica nastali u isto vrijeme, vjerojatno 1369. godine.⁴⁰¹ (sl. 34.)

Ispod vijenca na crkvi, proteže se pojas sačuvan samo u tragovima, ali napravljen od čvrstoga morta i vjerojatno nekoć vrlo dekorativan, crvenkaste boje. Osim na pročelju, tekao je i dužinom bočnoga zida.⁴⁰² Celegin nije mogao ustanoviti je li se protezao i sjevernom stranom crkve, budući da je s lijeve strane prezbitarija krovnište sakristije. Autor navodi kako je ranije na zapadnom pročelju crkve nekada bio zvonik na preslicu.⁴⁰³ (sl. 35.) U dopisu Zavodu, Celegin ističe važnost rješavanja pitanja zvonika na preslicu, kao i premještanje kipa sv. Damjana s vrha pročelja na njegovo izvorno mjesto u luneti portala. Iako se zalaže za povratak zvonika na preslicu, priznaje da nije pronađeno dovoljno materijala za njegovu restauraciju.⁴⁰⁴ Tijekom 1991. godine nastavljeni su radovi na uređenju krovništa nad crkvom. Osim toga, na nacrtima se može jasno vidjeti kako su prije otvaranja dvama drvenim otvorima u prostoru pod zvonikom,

³⁹⁷ Isto, str. 58.

³⁹⁸ Isto.

³⁹⁹ Isto, str. 59.

⁴⁰⁰ Isto, str. 68.

⁴⁰¹ Isto, str. 69.

⁴⁰² Isto, str. 65.

⁴⁰³ Isto, str. 66.

⁴⁰⁴ MK-UZKD-KOZD, *Dopis o. Benedikta Celegina Zavodu za zaštitu spomenika kulture Zadar, 14. lipnja 1966. godine*

nekad ondje postojala dva, kasnije zazidana, otvora. (sl. 36.) U kolovozu iste godine izrađen je i nacrt za izradu drvenih vratnica glavnog ulaza u crkvu.⁴⁰⁵

Celegin je zabilježio da je u travnju 1958. godine postavljena sonda u prezbiteriju crkve kako bi se ustanovila njegova prvotna razina. Ispod pločnika prezbiterija pronađen je komadić stakla, kakvog je oko crkve pronađeno u velikom broju.⁴⁰⁶ Celegin je pronađene fragmente opisao i skicirao te pokušao odgonetnuti što su predstavljali, odnosno kakvu su cjelinu tvorili i za što su bili korišteni. Većim su dijelom pronađeni dijelovi staklenih posuda i čaša kojima je autor želio pronaći podrijetlo i datirati ih.⁴⁰⁷ Godine 1976. na zvoniku su rađeni zaštitni radovi koji nisu dalje specificirani, dok je u svetištu postavljena sonda kojom se nastojalo utvrditi izvorni položaj apside. (sl. 37.) Sondirano je područje izvan građevine, točnije područje u vrtu, sjeveroistočno od trijema, uz korpus zvonika. Time su vršena istraživanja produžetaka romaničkoga trijema.⁴⁰⁸ Izgleda da su sjeverna bočna vrata zatvorena kad je uništen sjeverni klaustar čiji se ostaci danas mogu vidjeti u prostoru današnje kapelice. Taj je prostor, uz sakristiju, pod zvonikom, istraživan kako bi se pronašli ostaci nekadašnjeg romaničkoga trijema. Nažalost, čini se kako iskapanja nisu sustavno provedeno, pa nažalost nije pronađen nikakav dodatan materijalni dokaz koji bi potvrdio ovu tezu. Ipak, promatranjem unutrašnjosti sakristije i kapelice, jasno se mogu vidjeti nekadašnji lučni otvori koji su se zasigurno nastavljali i dalje prema istočnom dijelu samostana. Takvu organizaciju prostora zaključujemo prema ostacima kamenih istaka na vanjštini nekadašnjega trijema. Kamene ostaci sugeriraju puno veće dimenzije sjevernoga klaustara, koji je vjerojatno kao i južni, imao kat. Ovakva organizacija benediktinskoga samostana mnogo je logičnija (i pravilnija) nego današnja. Ukoliko se je trijem klaustara doista protezao dodatno prema istoku, onda nije teško zamisliti da je istočni zid blagovaonice također bio nešto dulji nego što je danas. Nacrti iz 1984. godine pokazuju dvije mogućnosti popločenja crkve i sakristije. Razlika između prve i druge opcije jest u načinu popločenja prostora, odnosno riječ je o biranju estetski prihvatljivije opcije.⁴⁰⁹ Iste godine određeno je uređenje prostora sakristije. Predviđeno je otvaranje zapadnoga zida sakristije dvama drvenim otvorima. Prostorija pod zvonikom ovime je dobila dva velika otvora prema samostanskom vrtu i mogućnost direktnog kretanja izvan samostanske zgrade i crkve.⁴¹⁰ (sl. 39.) Otvaranjem prema današnjem vrtu

⁴⁰⁵ MK-UZKD-KOZD, 479/91, Nacrt vratnica glavnog ulaza u crkvu sv. Kuzme i Damjana

⁴⁰⁶ Benedikt Celegin, *svezak I*, godina nepoznata, str. 12.

⁴⁰⁷ Isto, str. 12–14.

⁴⁰⁸ MK-UZKD-KOZD, *Aproksimativni troškovnik osnovnih istraživanja i neophodnih zaštitnih radova benediktinskog samostana na Čokovcu – Tkon i nacrt samostanskog sklopa s označenim sondama*, 1976. godina

⁴⁰⁹ MK-UZKD-KOZD, 182/84, *Popločenje crkve – shema 1 i 2*

⁴¹⁰ MK-UZKD-KOZD, 310/89, *Nacrt stijene otvora pod zvonikom*

samostana sugeriran je na neki način nekadašnji položaj klaustara. Ponovno je ostvarena komunikacija s vanjskim prostorom samostana, ali nažalost bez ključnoga dijela. I danas nedostatak takvoga prostora u samostanskom sklopu predstavlja probleme za benediktince. Zbog nedostatka sjevernog i južnog klaustara, kretanje unutar samostana danas je ograničeno.

Prema Celeginu, crkva je imala dva kora. Osim jednoga u svetištu, drugi je kor bio podignut na kat, iznad ulaznih vrata u crkvu. Taj je kor dobivao svjetlo iz jednog ili možda dva prozora s pročelja. (sl. 40.) Celegin smatra da je rozeta u krovu otvorena 1442. godine. Godinu otvaranja rozete preuzima iz knjige Cvita Fiskovića, *Zadarski sredovječni majstori*.⁴¹¹ Naime, u knjizi Fisković spominje majstora Antuna Matanova koji se je obvezao 1442. godine obnoviti crkvu sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu. Fisković piše da je Matanov morao, uz ostale poslove, osvjetliti crkvu s dva nova prozora – kraj oltara i kora.⁴¹² Vrijeme uklanjanja kora ostaje nepoznanicom.⁴¹³ Nakon skidanja kora, na čistu površinu zapadnoga zida postavljena su dva anđela od drveta, jedan sa svake strane ulaznih vratiju. Celegin navodi kako su vjerojatno bili dijelom baroknoga oltara.⁴¹⁴ (sl. 41.) Zanimljivo je da se oltari sa Čokovca, koji se ondje više ne nalaze, uspoređuju s onima iz crkve sv. Frane u Šibeniku.⁴¹⁵ (sl. 42.) Također piše kako su vjerojatno oltari naručeni za benediktinsku crkvu, jer dimenzijama savršeno odgovaraju prostoru. Celegin prenosi kako je ostala sačuvana fotografija glavnog oltara iz oko 1910. godine, a za koju nisam sigurna da i danas postoji. U svakom slučaju, zanimljivo je vidjeti kako je crkva u jednom trenutku dobila barokni namještaj, radi čega je došlo i do promjene unutrašnjeg rasporeda.

Prilikom čišćenja žbuke 1959./1960. godine, ustanovljeno je da je iznad niše, s unutarnje strane sjevernih vratiju, morala biti prislonjena neka daska. Celegin smatra da je to mjesto četvrtoga oltara kojeg je spomenuo Bianchi.⁴¹⁶ Pronađena su i dva čavla, koja su vjerojatno nosili svijećnjak, čije postojanje ide u prilog teoriji o poziciji oltara.⁴¹⁷ U niši su se mogle vidjeti i dvije rupe, za koje autor smatra da su služile za oslanjanje šipke s koje je visjela zavjesa.⁴¹⁸ Ako je tu postojala zavjesa, vjerojatno je zaklanjala sliku, i to Gospinu sliku sa zanimljivom

⁴¹¹ Cvito Fisković, *Zadarski sredovječni majstori*, Pododbor Matice Hrvatske, Split, 1959.

⁴¹² Cvito Fisković, *Zadarski sredovječni majstori*, Pododbor Matice Hrvatske, Split, 1959., str.43.

⁴¹³ Benedikt Celegin, *svezak II.*, godina nepoznata, str. 76.

⁴¹⁴ Isto.

⁴¹⁵ MK-UZKD-KOZD *Dopis o. Benedikta Celegina Zavodu za zaštitu spomenika kulture Zadar, 14. lipnja 1966.*

Prema Celeginu, oltari se razlikuju samo po ornamentima i po veličini. Oltari na Čokovcu nešto su manji, a u središnjem dijelu su u potpunosti jednaki. Za oltare iz Šibenika, autor saznaje putem knjige Krune Prijatelja – Umjetnost XVII. i XVIII. stoljeća u Dalmaciji.

⁴¹⁶ Benedikt Celegin, *svezak II.*, godina nepoznata, str. 71.

⁴¹⁷ Isto.

⁴¹⁸ Isto, str. 70.

poviješću.⁴¹⁹ Prema predaji se, u obitelji Pribilović, sačuvala slika Gospe od sedam žalosti koju okružuju dva lebdeća anđela. (sl. 43.) Navodno je sliku, nakon zatvaranja samostana, od Francuza otkupio davni predak obitelji. Slika je 1958. godine vraćena samostanu.⁴²⁰ Zanimljivo je da se u kapelici na Kalvariji nalazi jedna kopija čokovske Gospe iz 1767. godine.⁴²¹

4.11. Današnje stanje samostana i crkve

Zahvaljujući iscrpnim istraživanjima i predanome radu, ponajprije o. Benedikta Celegina, ali i drugih redovnika koji su prepoznali vrijednost samostana i važnost njegova očuvanja, danas imamo dobro sačuvanu i uređenu cjelinu. Prema sačuvanoj dokumentaciji moguće je primijetiti kako se tijekom desetljeća kontinuiranih konzervatorsko-restauratorskih radova mijenjala i konzervatorsko-restauratorska praksa. Ponajprije bi trebalo istaknuti kako je tijekom vremena dokumentacija postajala sve detaljnijom, zbog čega je danas izvor zanimljivih informacija. U troškovnicima iz 80-ih godina, primjerice, radnicima se daju naputci za izvođenje određenih radova. Točno se određuju materijali koji trebaju biti upotrijebljeni te se uvodi više stavki za detaljno objašnjene obrtničke radove. Zanimljivo je da se u troškovnicima ističe važnost fugiranja po uzoru na stare i dobro očuvane fuge. Brojne se stavke tiču najjednostavnijih zahvata, poput čišćenja ili postavljanja pokrova od kupa kanalice. Konzervatorsko-restauratorski zahvati na samostanu i crkvi su trajali godinama, jer su se radovi više puta morali zaustaviti na sanaciji i konsolidaciji građevina. Dugotrajna restauracija omogućila je detaljnija istraživanja, kao i pažljivu i promišljenu obnovu samostanske cjeline. Također, zanimljivo je kako se u dokumentaciji Konzervatorskog ureda u Zadru napominje važnost očuvanja cjeline i ambijentalnog ugođaja samostana.⁴²² Uz isticanje da je važno pažljivo restauriranje i korištenje vapnenog morta na određenim dijelovima građevina, koristili su se i moderni materijali, poput armiranog betona. Novi materijali iskorišteni su za potrebe konsolidacije i izgradnje međukatnih konstrukcija. Gdje god je to bilo moguće, trebala se je iskoristiti već postojeća građa.⁴²³

Sa sigurnošću se može zaključiti kako su radovi druge polovice prošloga stoljeća uvelike utjecali na današnji izgled samostana. Ipak, samostanski je sklop potrebno kontinuirano

⁴¹⁹ Isto, str. 72.

⁴²⁰ Isto.

⁴²¹ Isto, str. 73.

⁴²² MK-UZKD-KOZD, 76/1/80, *Opis radova na sanaciji i obnovi južnog dijela samostana sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu, otok Pašman*

⁴²³ MK-UZKD-KOZD, *Nastavak zaštitnih radova na obnovi jugozapadnog dijela benediktinskog samostana sv. Kuzme i Damjana na brdu Čokovac iznad Tkona kroz 1983. godinu, Opis konstrukcije*

održavati, ali i restaurirati pojedine dijelove. Posljednja intervencija pod nadležnošću Konzervatorskog odjela u Zadru izvršena je na portalu crkve sv. Kuzme i Damjana 2018. godine. (sl. 44.) Portal je bio prekriven lišajevima i algama, a bilo je potrebno ukloniti i napuknuća, kao i štetni portland cement, korišten pri ranijim zahvatima.⁴²⁴ Vjerojatno se ovdje misli na bijeli portland cement koji se često koristi u restauraciji jer nalikuje vapnenom mortu. Cement je vjerojatno iskorišten jer vezuje brže od hidrauličnog vapna, ali je i čvršći od vapna zbog čega dolazi do stvaranja pukotina.⁴²⁵ Mehanička oštećenja nadopunjena su metodom tašeliranja, površina kamena oprana je vodom pod tlakom od svih nečistoća, a na kraju je portal impregniran zaštitnim premazom na bazi siloksana.⁴²⁶ Od važnijih zahvata potrebno je istaknuti i noviju obnovu krovišta nad crkvom i samostanskim zgradama. Gotička bifora za koju su Fisković i Celegin pisali da se nalazila na južnome pročelju samostanske zgrade, ipak je ondje premještena, odnosno vraćena je na svoje prvotno mjesto.⁴²⁷ (sl. 45) Takvom odlukom bifori je vraćena njezina izvorna funkcija.

Nažalost, za ostale novije radove i promjene u crkvi nisam pronašla dokumentaciju koja ih je pratila. Zbog toga ću spomenuti nekoliko promjena koje sam uočila tijekom vremena, a o kojima su mi ponešto rekli sami benediktinci – inicijatori radova. Najuočljivije promjene su one u unutrašnjosti crkve sv. Kuzme i Damjana. Prema sačuvanim fotografijama iz druge polovice prošloga stoljeća, u vrijeme povratka benediktinaca na Čokovac pod u crkvi bio je sastavljen od manjih kamenih blokova i kamenih nadgrobnih ploča. Ponegdje su se u crkvi mogle pronaći opeke, koje su vjerojatno redovnici iskoristili kao zakrpu na mjestima gdje su bile oštećene ploče. Jedino je prostor svetišta bio u potpunosti prekriven kamenim pločama. Zanimljiva je odluka Konzervatorskog odjela u Zadru koji je nalagao da se iskoristi postojeća opeka te da se radi sačuvanih komada, pod crkve u potpunosti prekrije opekama, ostavljajući naravno vidljivima kamene grobne ploče. Ipak, vjerojatno zbog uštede i/ili zbog teškoća pri pronalasku materijala, na Čokovac su poslani crvene keramičke pločice koje su trebale glumiti

⁴²⁴ Elaborat o konzervatorsko-restauratorskim radovima na obnovi kamenog portala samostanske crkve sv. Kuzme i Damjana, Čokovac, 2018.

⁴²⁵ Martin, Wood, Henry, Stewart, Ashurst, Ireland, *Mortars, Reneders & Plasters – Practical Building Conservation*, English Heritage & Ashgate, Farnham & Burlington, 2011., str. 41–45.

Cement sadrži topljive soli, među kojima je natrijev karbonat (Na_2CO_3). Vлага koja prodire u betonsku jezgru otapa topljive soli iz cementa koje se zatim pojavljuju na površini kamena. U toplim i suhim vremenskim uvjetima vлага će ispariti, dok će se otopljeni sol kristalizirati. Dugoročnim izlaganjem konstantnim izmjenama sušnih i vlažnih razdoblja, nagomilane soli će početi razarati strukturu kamena.

Ivo Donelli, Hrvoje Malinar, *Konzervacija i restauracija kamena*, Umjetnička akademija u Splitu, Split, 2015., str. 111.

⁴²⁶ Elaborat o konzervatorsko-restauratorskim radovima na obnovi kamenog portala samostanske crkve sv. Kuzme i Damjana, Čokovac, 2018.

⁴²⁷ Informacije prikupljene u razgovoru s o. Jozom Milanovićem i br. Damjanom Kružičevićem.

opeku. Takve iste danas se nalaze na južnoj terasi samostana, iznad nekadašnjeg gospodarskog dvorišta. Godine 2005. pločice u crkvi, zamijenjene su glatkim kamenim tesancima.⁴²⁸ (sl. 46. i 47.) Najveći problem ove odluke predstavlja uklanjanje starih grobnih ploča iz prostora crkve. Kada su uklonjene, ploče su premještene u samostanski lapidarij. U svakom slučaju, trebalo se je donijeti drugačije rješenje kako bi se zaštitile ploče grobova. Cilj njihova uklanjanja bio je zaštititi ih od habanja i time vjerojatnog gubitka glagoljaških slova i ukrasa. Odluka o premještanju ploča je legitiman postupak u konzerviranju i svakako je jedno od mogućih rješenja. Ipak, ovim se postupkom gube brojne informacije o povijesti građevine koje mogu biti zanimljiv izvor arheoloških proučavanja.⁴²⁹ Pod se, kao i ostatak građevine, sigurno više puta mijenjao te je do nas došao kao cjelina sastavljena od ploča koje potječu iz različitog vremena. Kao takav, pod je često zanemarena komponenta u promatranju i proučavanju građevine, iako utječe na njezin ambijent i cjelokupni izgled. *Society for the Protection of Ancient Buildings* (SPAB) ističe kako svako uklanjanje povijesnoga poda treba biti opravdano snažnim argumentima.⁴³⁰ Ploče grobova su mogle biti možda prekrivene staklom ili još bolje, izmještene i zamijenjene kopijama. Jedna od opcija bila je uklanjanje grobnih ploča i njihovo izlaganje na zidovima crkve, što su benediktinci odbili. Takvo rješenje doista ne bi imalo smisla, pa je premještanje ploča u zasebnu prostoriju bolja opcija. Ono što je svakako pozitivno u ovoj promjeni je izmjena lažne podne opeke, odnosno pločica, koje se nisu uklopile u crkveni prostor te je njihova primjena bila velika pogreška.

Na opći dojam danas ipak utječe liturgijski namještaj. Stare, istrošene klupe morale su biti zamijenjene novima. Improvizirani oltar sastavljen od kamenih blokova, zamijenjen je drvenim malim oltarem. Kao menza oltara, bila je iskorištena jedna od kamenih grobnih ploča. (sl. 48.) Iako stari oltar nije imao umjetničku ni graditeljsku vrijednost, ni novi oltar ne djeluje uvjerljivo u prostoru – pomičan je i malen, te se kao i ostatak namještaja, nažalost ne uklapa u crkveni prostor. Boja, oblikovanje i sam izraženi osjećaj novoga nije u skladu s cijelim prostorom. (sl. 47.) Osvjetljenje crkve riješeno je na zanimljiv način, neupadljivim visećim svjetiljkama koje su pričvršćene za drvene grede krovništa. Time je osvjetljenje crkve postignuto na moderan način, jer se nije išlo u rekreiranje eventualnoga velikoga lusteru. (sl. 50.) Ostaje naravno pitanje koliko je takvo rješenje bilo primjereno za crkveni prostor. Barokni drveni oltari koje je u svojim dnevnicima opisivao Celegin, u nekom su trenutku uklonjeni iz sakralnog prostora.

⁴²⁸ Isto.

⁴²⁹ SPAB, *Historic Floors Guidance Note*, Church Care, https://icon.org.uk/system/files/documents/spab_historic_floors_guidance_note.pdf (pregledano: 9. lipnja 2019.)

⁴³⁰ Isto.

Spomenuto je već kako su bočni oltari nedostajali još oko 1930-ih godina, kad je Čokovac posjetio Ćiril Iveković. Ipak, on je imao priliku vidjeti središnji, barokni oltar koji je stajao u svetištu. Na Celeginovim fotografijama nema oltara, ostala su neko vrijeme samo dva barokna anđela, o kojima je pisao, a koji su stajali na zidu svetišta. Crkva je tako u jednom trenutku *pročišćena* od kasnijih, baroknih dodataka. Ostao je sačuvan samo jedan, ranije spomenuti barokni oltar koji se danas više ne nalazi u crkvi.

Opasnost predstavlja sustav grijanja. Radijator je u crkvi dobro skriven, pa ne utječe toliko na vizualni dojam. Grijanje u starim građevinama koje nisu grijane stoljećima, može dovesti do značajnih štetnih posljedica. Naime, grijanje i ventilacija mijenjaju uravnoteženi odnos između vlage u unutrašnjosti građevine i temperature zidnih konstrukcija, što može dovesti do pojave soli na površinama.⁴³¹ Problemi s vlagom vidljivi su u prostoru sakristije, ali je predviđeno skoro saniranje problema. Spomenuti lapidarij u kojemu se čuvaju ploče iz crkve, ali i drugi kameni elementi, od kojih neki potječu od najranijih dana opatije, nije adekvatan prostor za njihovo čuvanje. Osim toga, zbog nedostatka prostora, lapidarij se koristi i kao suvenirnica. (sl. 51.) Zanimljivo je da je isti problem prepoznao još Miljenko Domijan 1980. godine koji je predlagao stvaranje samostanske zbirke pokretnog spomeničkog inventara rizničkog karaktera, zajedno s adekvatno uređenom bibliotekom. Zbog nedostatka sredstava, ostvarenje ove ideje nažalost nije bilo moguće.⁴³²

Samostanske zgrade i crkva danas su okružene zelenilom što pozitivno utječe na dojam posjetitelja. Samostanske su zgrade vizualno usklađene te se kontinuirano održavaju. Određeni se problemi, nastali djelovanjem mikroorganizama, mogu vidjeti jedino na kamenu koji gradi samostanske zidine. Svakako je potrebno zaključiti kako se benediktinci nastavljaju svakodnevno brinuti za svoj dom, čime dokazuju da su pravi nasljednici onoga što im je otac Celegin ostavio u nasljeđe.

⁴³¹ Martin, Wood, Henry, Stewart, Ashurst, Ireland, *Mortars, Reneders & Plasters – Practical Building Conservation*, English Heritage & Ashgate, Farnham & Burlington, 2011., str. 150.

⁴³² MK-UZKD-KOZD, 76/1/80, *Opis radova na sanaciji i obnovi južnog dijela benediktinskog samostana sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu, otok Pašman*

5. Zaključak

Dugu povijest opatije teško je ukratko sažeti, kao i prikazati važnija zbivanja koja se uz nju vezuju. Gotovo da i nema sačuvanih dokumenata koji govore o izgradnji samostana na Čokovcu, osim nekoliko crtica o popravcima tijekom stoljeća njegova postojanja. Danas, bez ozbiljnih arheoloških istraživanja, teško bismo sa sigurnošću mogli utvrditi kako je sklop izgledao u svojim počecima. Nesretno rušenje i pretvaranje samostana u vojnu tvrđavu u XIV. stoljeću, zauvijek su promijenili našu percepciju o tome prostoru. S obzirom na važnost koju je opatija u prošlosti imala, mogli bismo zaključiti da je bila mnogo raskošnija. O uređenosti samostana svjedoče i poneki sačuvani kameni ulomci koji se, prema dekorativnim obilježjima, datiraju u romaničko vrijeme. Pleterni ulomci, tordirani stupovi i drugi fragmenti koji su pronađeni tijekom konzervatorsko-restauratorskih radova u drugoj polovici prošloga stoljeća, danas se čuvaju u samostanskom lapidariju. Budući da je sam brežuljak naseljen od prapovijesti, detaljnija bi arheološka istraživanja zasigurno mogla pružiti čitav niz novih podataka o lokalitetu. Informacije koje bismo prikupili, odgovorile bi na neke nesigurnosti i pitanja koja i danas postoje, a tiču se upravo arhitekture samostana. Možemo se samo zapitati što bi bilo da samostan nije bio zapušten gotovo sto pedeset godina. O kakvom bismo obliku samostana i kojim dimenzijama danas govorili? S druge strane, zapuštanje i propadanje samostana omogućilo je barem neka istraživanja koja su dovela do novih saznanja njegove organizacije. Ponovno treba spomenuti predanoga benediktinca, oca Celegina, koji je u velikoj mjeri zaslužan za prikupljanje novih podataka, ali i za normalnu uspostavu samostanskog sklopa. Dolaskom na Čokovac, pronašao je samostan velikim dijelom u ruševinama, što je značilo da su se radovi na nekim dijelovima morali započeti iz ničega. Uzmemo li u obzir i vrijeme u kojima su radovi započinjali, možemo samo zamisliti na koje su poteškoće obnovitelji ove zajednice nailazili. Kako govorimo o razdoblju nedugo nakon Drugoga svjetskoga rata i pritom o samostanu koji se nalazi nedaleko od tada razrušenoga Zadra, jasno nam je da su sredstva morala biti ograničena. Zbog nedostataka novca, ali i drugih problema, kao organizacije prijevoza materijala na otok, pa i samoga ljudstva, moralo je biti teško provesti ozbiljnija istraživanja. Uz radnike, organizirali su se i volonteri – mještani Tkona, koji su odlučili pomoći benediktincima u njihovoj viziji uspostave priorata upravo na otoku Pašmanu. Današnje stanje odraz je upravo ovih napora, kao i daljnjih istraživanja i radova koje je proveo tadašnji Konzervatorski zavod u Zadru. Uređeni sklop danas sigurno skriva još brojne tajne i podatke koje bi bilo zanimljivo otkriti, ne samo zbog tkonske opatije, već i zbog vrijednih povijesnoumjetničkih detalja koji bi se pritom pronašli.

6. Slikovni izvori

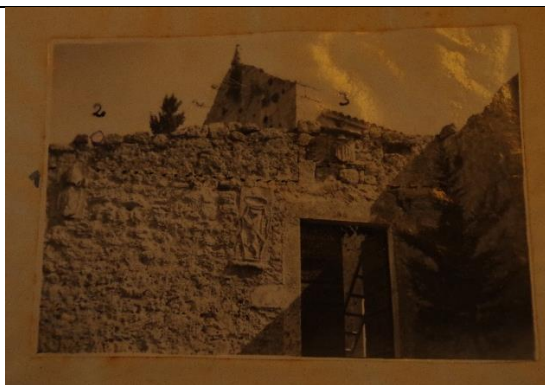
Sl. 1: Samostan i crkva u vrijeme Liburnije (crkva, sakristija, romanički trijem sa zvonikom)

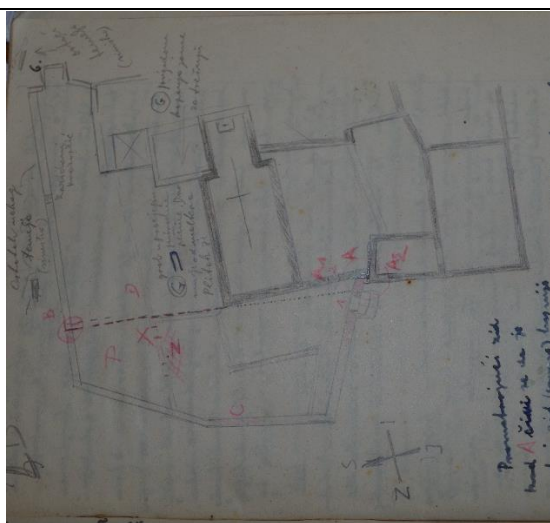
sl. 2. O. Benedikt Celegin sa svojim biciklom (državna cesta pod Čokovcem)

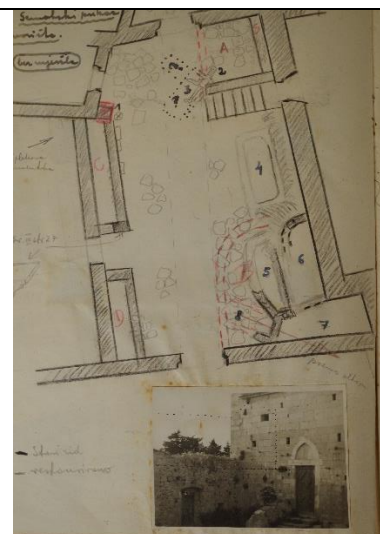
sl. 3. Tlocrt prizemlja samostana (Zavod za zaštitu spomenika Zadar) a. crkva, b. ostaci romaničkog trijema, c. refektorij, d. kuhinja

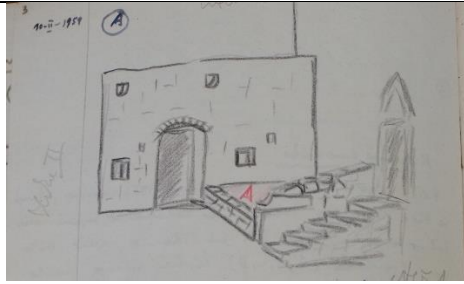
sl.4. Ulaz u samostan 1. mitra grba 2. ulomak tordiranog stupa 3. mjesto nekadašnjeg tornjića

sl.5. Tlocrt prostora pred crkvom

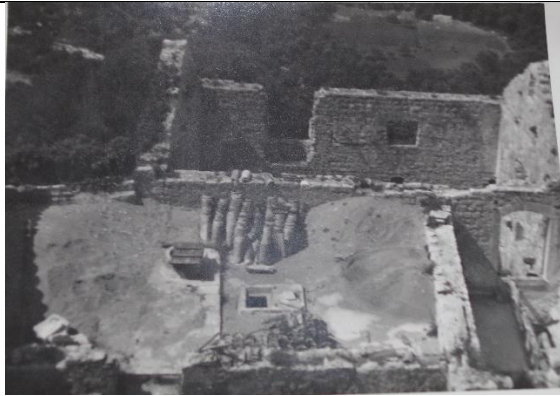
sl.6. Vrtovi/grobovi u samostanskom dvorištu

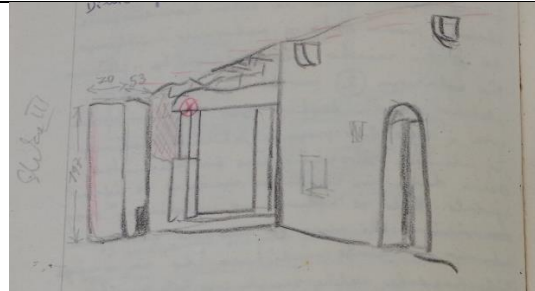
sl.7. Ulazna vrata u samostansko dvorište (desno: južni ulaz u crkvu i vrt A)

sl.8. Ulazna vrata u samostansko dvorište

sl.9. Zatečeno stanje zgrade biskupije i prostora cisterne

sl.10. Ulaz u zgradu biskupije (danas lapidarij), x. mjesto pronađenog pilona

sl.11. Ulaz u biskupiju, ulomak s paunom

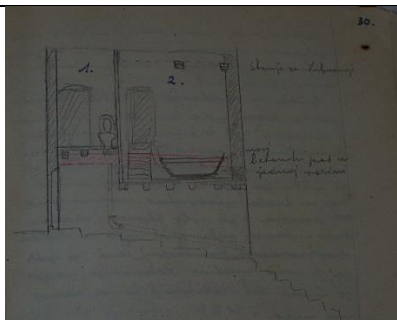
sl.12. Prostor hodnika biskupije Grbovi i prostorija za čuvanje vapna

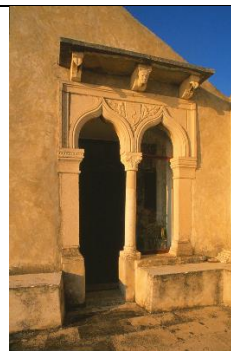
sl.13 Prozori na zgradi biskupije

sl.14. Tlocrt gospodarskog dvorišta, južnoga ulaza u samostansku zgradu i cisterne

sl.15. Prostorije i radovi nad rampom

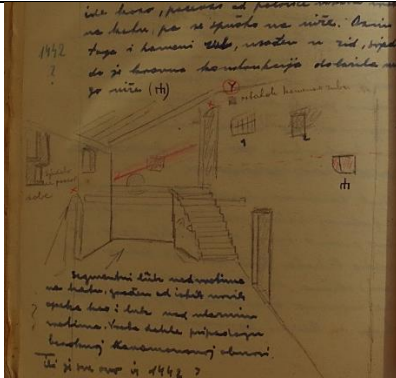
sl.16. Gotička bifora na terasi samostana

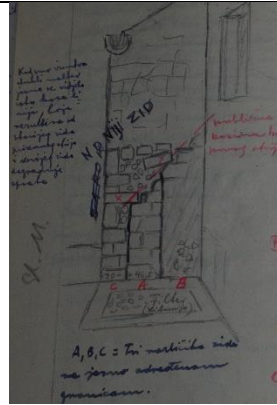
sl.17. Ostaci peći na istočnome pročelju

sl.18. Skica pročelja atrija

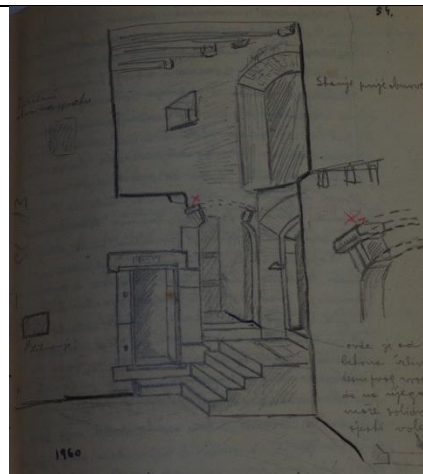
sl.19. Unutrašnjost atrija

sl.20. Širina zida atrija

sl.21. Skica pretpostavljenog klaustra

sl.22. Ulazna vrata u blagovaonicu

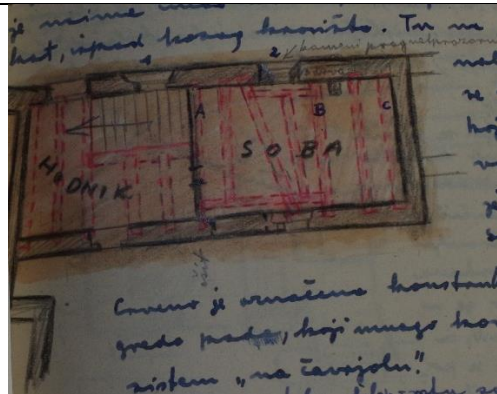
sl.23. Ponovno sastavljena kamenica lavaboa

sl.24. Vrata u sakristiji (blagovaonica – sakristija)

sl.25. Stepenice u hodniku samostanske zgrade

sl.26. Sustav greda na katu atrija i samostanske zgrade

sl.27. Postavljanje krovišta

sl.28. Ostavljeno slijeganje krovišta

sl.29. Bogorodica s Djetetom, luneta portala

Stanje 80-ih godina (?)

sl.30. Okrugli prozor (rozeta) na glavnom pročelju crkve

sl.31. Razlika u kamenu sjevernoga pročelja

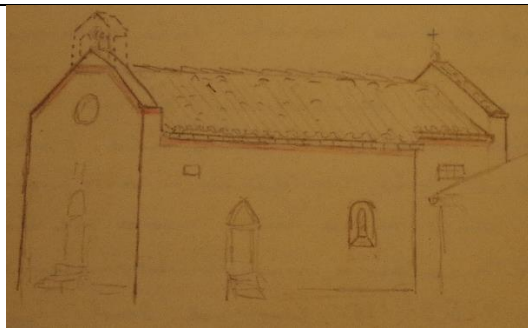
sl.32. Unutrašnjost crkve prije posljednjih zahvata –
potpornjaci

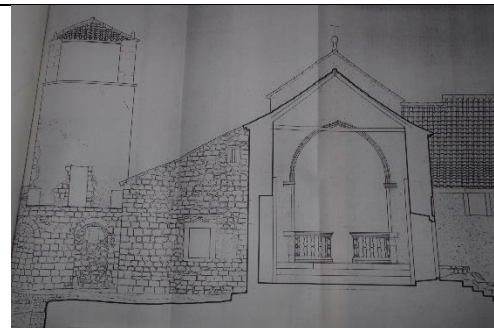
sl. 33 Sjeverna vrata i škrpionica- današnje stanje

sl. 34. Usporedba: škrpionica i prozor na južnom pročelju crkve

sl.35. Dekorativni pojas i zvonik na preslicu

sl.36. Presjek – otvori na romaničkom trijemu

Sl. 37 Stanje zvonika i prostorija romaničkog trijema, godina nepoznata

sl.38. i 39. Otvori u romaničkom trijemu

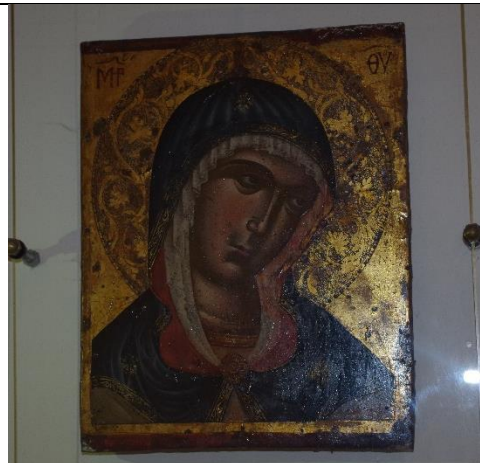
sl.40. Ostaci dva kamena zuba kora

sl.41. Pronađeni barokni anđeo nad ulazom u crkvu

sl.42. Celeginova skica oltara sv. Frane u Šibeniku

sl.43. Ikona Gospe u crkvi sv. Kuzme i Damjana

sl.44. Stanje portala danas

sl.45. Gotička bifora na prvobitnom mjestu

sl.46. Pod prije posljednjih obnova

sl.47. Pod u crkvi danas

sl.48. Svetište prije posljednjih obnova

sl.49. Osvjetljenje crkve

sl.50. Lapidarij i suvenirnica

7. POPIS ARHIVSKIH IZVORA I LITERATURE

1. Josip Alačević, *Il Monastero e la Chiesa dei SS. Cosmo et Damiani sull'isola di Pasmano*, u: *Bulletino di archeologia e storia dalmata*, Godište 11 (1888), br. 9.
2. Stjepan Antoljak, *Kritički osvrt na dosadašnja istraživanja i saznanja o otoku Pašmanu*, u: *Otok Pašman kroz vjekove i danas*, zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zadru 2.-4. prosinca 1981. (Pašmanski zbornik), RO Narodni list, OOUR Grafička djelatnost, Zadar, 1987.
3. Šime Batović, *Otok Pašman u prapovijesti*, u: *Otok Pašman kroz vjekove i danas*, zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zadru 2.-4. prosinca 1981. (Pašmanski zbornik), RO Narodni list, OOUR Grafička djelatnost, Zadar, 1987.
4. Carlo Federico Bianchi, *Kršćanski Zadar*, sv. II, Matica Hrvatska, Zadar, 2011. [1879.]
5. Frane Buškariol, *Istraživanja don Luke Jelića u Biogradu na Moru na položaju Glavica – Biogradski spomenici I*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, Vol. 27, No. 1, 1988.
6. Benedikt Celegin, *Dnevnik opata Benedikta Celegina, Čokovac, samostan sv. Kuzme i Damjana, svezak I.*, godina nepoznata
7. Benedikt Celegin, *Dnevnik opata Benedikta Celegina, Čokovac, samostan sv. Kuzme i Damjana, svezak II.*, godina nepoznata
8. Daniele Farlati, *Illyricum sacrum, Tomus quartus, Ecclesiae suffraganae metropolis Spalatensis*, Venecija, 1769.
9. Cvito Fisković, *Dalmatinski spomenici i okupator*, Slobodna Dalmacija, Izdanje konzervatorskog zavoda u Splitu, 1946.
10. Cvito Fisković, *Zadarski sredovječni majstori*, Pododbor Matice Hrvatske, Split, 1959.
11. Ivo Donelli, Hrvoje Malinar, *Konzervacija i restauracija kamena*, Umjetnička akademija u Splitu, Split, 2015.
12. Tomislav Galović, *Arhiv rogovske opatije*, Arh.vjesn. 55 (2012), Zagreb, 2012.
13. Tomislav Galović, *Počeci glagoljaštva Rogovske opatije*, u: *Meandrima hrvatskoga glagoljaštva*, Zbornik posvećen akademiku Stjepanu Damjanoviću o 70. rođendanu, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2016.
14. Bojan Goja, *Novi prilozi o drvenim oltarnim palama i skulpturi 17. stoljeća Sjevernoj Dalmaciji*, u: *Rad. Inst. povij. umjet.* 40/2016.

15. Vladimir P. Goss, *Predromanička arhitektura u Hrvatskoj*, Art studio Azinović, Zagreb, 1996.
16. Emil Hilje, Zadarski protomajstor Andrija Desin, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 34 (1994), Split, 1994.
17. Emil Hilje, *Gotičko slikarstvo u Zadru*, Matica hrvatska, Zagreb, 1999.
18. Emil Hilje, *Spomenici srednjovjekovnoga graditeljstva na Pašmanu*, u: *Toponimija otoka Pašmana*, Sveučilište u Zadru, Centar za jadranska onomastička istraživanja, Zadar, 2006.
19. Ćiril Iveković, *Istraživanja starina u Biogradu i njegovoj okolici*, u: *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Zagreb, 1930.
20. Vesna Jakić-Cestarić, *Pašmanski posjedi samostana sv. Ivana krajem XI. Stoljeća i njegova nastavljača samostana sv. Kume i Damjana početkom XII. Stoljeća*, u: *Otok Pašman kroz vjekove i danas*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zadru 2.-4. prosinca 1981., (Pašmanski zbornik), Zadar, 1987.
21. Luka Jelić, *Povijesno-topografske crtice o biogradskom primorju*, u: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol.3, br.1., 1898.
22. Radomir Jurić, *Srednjovjekovni spomenici na biogradskom području*, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti*, Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1998. godine, Zadar, 1990.
23. Miljenko Jurković, *Crkvena reforma i ranoromanička arhitektura na istočnom Jadranu*, SHP, 20/1990, Zagreb, 1990.
24. Miljenko Jurković, *Od Knina do Nina, Iz hrvatske spomeničke baštine od 9. do 11. stoljeća*, Muzejsko-galerijski centar – Muzej Mimara, Gliptoteka HAZU, Zagreb, 1992.
25. Miljenko Jurković, *Benediktinci na sjevernom Jadranu*, u: *Opatijske crkvene obljetnice*, zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Opatiji 17. i 18. studenoga 2006. godine, Opatija, 2008.
26. Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, II. izdanje*, Školska knjiga, Zagreb, 1975.

27. Josip Kolanović, *Benediktinci na Pašmanu*, u: Otok Pašman kroz vjekove i danas, zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zadru 2.-4. prosinca 1981. (Pašmanski zbornik), (ur.) Vjekoslav Čosić RO Narodni list, OOUR Grafička djelatnost, Zadar, 1987.
28. Lucijan Kos, *Dva rukopisna izvještaja u mletačkim arhivima iz godina 1125. i 1646. o rušenju Biograda*, u: Biograd i njegova okolica u prošlosti, Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1998. godine, Zadar, 1990.
29. Marko Kostrenčić (ur.), sakupili i obradili Jakov Stipišić i Miljen Šamšalović, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije – Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, M. Zagreb : JAZU (Historijski institut), 1967.
30. Ivan Lučić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru I.*, , Čakavski sabor, Split, 1979. [1674.]
29. Šime Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke Republike, sv. II*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1870.
31. Šime Ljubić, *Starine: Libellus Policorion, qui Tipicus vocatur*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1890.
32. Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica, Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji, 2. korpus arhitekture, Kvarner i Sjeverna Dalmacija*, Književni klub Split, Muzej Hrvatskih arheoloških spomenika, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Split–Zagreb, 2004.
33. Martin, Wood, Henry, Stewart, Ashurst, Ireland, *Mortars, Reneders & Plasters – Practical Building Conservation*, English Heritage & Ashgate, Farnham & Burlington, 2011.
34. Vjekoslav Maštrović, dr., *Prvi turistički savezi u Dalmaciji godina 1899. i 1909.*, Narodni list, Zadar, 1960.
35. Jozo Milanović, *Benediktinci glagoljaši na biogradskom području*, u: Glagoljica i glagoljaštvo u biogradskom kraju, Zbornik radova sa znanstvenog skupa Glagoljica na biogradskom području održanoga 17. studenoga 2012. u Biogradu, Grad Biograd, Ogranak Matice hrvatske u Zadru, Sveučilište u Zadru, Zadar–Biograd, 2014.
36. Ivan Ostojić, *Benediktinci glagoljaši*, u: Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu, No. 9–10, Zagreb, 1960.
37. Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima, sv. I, opći povijesno-kulturni osvrt*, izdao: Benediktinski priorat – TKON, za izdavača: P. Martin Kirigin OSB, tisak: Novinsko izdavačko poduzeće „Slobodna Dalmacija“, Split, 1963.

38. Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima, sv. II, Benediktinci u Dalmaciji*, izdao: Benediktinski priorat (TKON), za izdavača: P. Martin Kirigin OSB, tisak: Novinsko izdavačko poduzeće Slobodna Dalmacija, Split, 1964.
39. Ivo Petricioli, *Slikar tkonskog raspela*, u: Peristol : zbornik radova za povijest umjetnosti, Vol. 8-9 No. 1, 1965., Zagreb, 1965.
40. Ivo Petricioli, *Srednjovjekovni umjetnici na Pašmanu*, u: Otok Pašman kroz vjekove i danas, zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zadru 2.-4. prosinca 1981. (Pašmanski zbornik), RO Narodni list, OOUR Grafička djelatnost, Zadar, 1987.
41. Ivo Petricioli, *Graditeljska djelatnost rogovskog opata Petra Zadrana*, u: Biograd i njegova okolica u prošlosti, Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1998. godine, Zadar, 1990.
42. Frano Radić, *O benediktinskom samostanu SS. Kuzme i Damjana u Tkonu*, u: Starohrvatska prosvjeta: glasilo Hrvatskoga starinskog društva u Kninu, God. 3 (1897), 2, Knin, 1879.
43. Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje*, Školska knjiga, Zagreb, 1997.
44. Slavomir Sambunjak (ur.), *Tkonski zbornik: hrvatskoglagoljski tekstovi iz 16. stoljeća*, Općina Tkon, Tkon, 2001.
45. Sena Sekulić-Gvozdanić, *Utvrdjeni samostani na tlu Hrvatske*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Arhitektonski fakultet u Zagrebu, Zagreb, 2007.
46. Sofija Sorić, *Kaštel Sv. Mihovila na otoku Ugljanu*, u: Ars adriatica 2/2012., Sveučilište u Zadru, 2012.
47. Zvezdan Strika, *Samostan sv. Ivana Evanđelista u Biogradu od utemeljenja do 1125. godine, povodom 950. godišnjice njegova spomena*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 52/2010, Zadar, 2010.
48. Edita Šolić, *In memoriam nestoru hrvatskoga liturgijskog pokreta*, Služba Božja, 41(2001)
49. Državni arhiv u Zadru, Kutija 2, Pergamene, br. 136.
50. Dokumentacija Ministarstva kulture-Uprava za zaštitu kulturne baštine-Konzervatorski odjel u Zadru

INTERNETSKI IZVORI

1. Proleksis Enciklopedija, Pašman <http://proleksis.lzmk.hr/40778/> (pregledano: 4. svibnja 2019.)

2. O crkvi Naviještenja BDM, https://www.isusovci-opatija.hr/kroz_proslost_rezidencija/o-crkvi-navjestenja-blazene-djevice-marije-235/ (pregledano: 8. lipnja 2019.)
3. SPAB, *Historic Floors Guidance Note*, Church Care, https://icon.org.uk/system/files/documents/spab_historic_floors_guidance_note.pdf (pregledano: 9. lipnja 2019.)

POPIS SLIKOVNIH PRILOGA

1. Samostan u vrijeme Liburnije, izvor: <https://twitter.com/hashtag/%C4%87okovac>
2. Otac Benedikt Celegin sa svojim biciklom, izvor: benediktinski samostan na Čokovcu
3. Tlocrt prizemlja samostana, izvor: Zavod za zaštitu spomenika (Preuzeto iz: *Pašmanski zbornik*)
4. Ulaz u samostan, izvor: dnevnik o. Celegina, sv. II.
5. Tlocrt prostora pred crkvom, izvor: dnevnik o. Celegina, sv. II.
6. Vrtovi/grobovi u samostanskom dvorištu, izvor: dnevnik o. Celegina, sv. I.
7. Ulazna vrata u samostansko dvorište, izvor: dnevnik o. Celegina, sv. I.
8. Ulazna vrata, današnja situacija, fotografija: Ora Mušćet
9. Zatečeno stanje zgrada biskupije i prostora cisterne, izvor: benediktinski samostan na Čokovcu, fotograf: o. Benedikt Celegin (?)
10. Ulaz u zgradu biskupije, izvor: dnevnik o. Celegina, sv. I.
11. Ulomak s paunom, izvor: dnevnik o. Celegina, sv. I.
12. Prostor hodnika biskupije, izvor: dnevnik o. Celegina, sv. I.
13. Prozori na zgradi biskupije, fotografija: Ora Mušćet
14. Tlocrt gospodarskog dvorišta, južnog ulaza u samostansku zgradu i cisterne, izvor: dnevnik o. Celegina, sv. II.
15. Prostorije i radovi nad rampom, izvor: dnevnik o. Celegina, sv. II.
16. Gotička bifora na terasi samostana, izvor: Konzervatorski ured u Zadru
17. Ostaci peći na istočnom pročelju samostanske zgrade, fotografija: Ora Mušćet
18. Skica pročelja atrija, izvor: dnevnik o. Celegina, sv. I.
19. Unutrašnjost atrija, izvor: dnevnik o. Celegina, sv. I.
20. Širina zida atrija, izvor: dnevnik o. Celegina, sv. I.
21. Skica eventualnog klaustera, izvor: dnevnik o. Celegina, sv. I.
22. Vrata ulaza u blagovaonicu, izvor: dnevnik o. Celegina, sv. I.
23. Ponovno sastavljena kamenica lavaboa, fotografija: Ora Mušćet

24. Vrata u sakristiji, fotografija: Ora Mušćet
25. Stepenice u hodniku samostanske zgrade, fotografija: Ora Mušćet
26. Sustav greda na katu atrija i samostanske zgrade, izvor: dnevnik o. Celegina, sv. I.
27. Postavljanje krovišta, izvor: benediktinski samostan na Čokovcu, fotografija o. Celegina (?)
28. Ostavljeno slijeganje krovišta, fotografija: Ora Mušćet
29. Bogorodica s Djetetom, luneta portala, fotografija: o. Celegin
30. Okrugli prozor (rozeta) na glavnom pročelju crkve, fotografija: Ora Mušćet
31. Razlika u kamenu sjevernoga pročelja crkve, fotografija: Ora Mušćet
32. Unutrašnjost crkve prije posljednjih zahvata, izvor: Konzervatorski ured u Zadru
33. Sjeverna vrata i škropionica, današnje stanje, fotografija: Ora Mušćet
34. Usporedba škropionice i prozora na južnom pročelju crkve, izvor: dnevnik o. Celegina, sv. II.
35. Dekorativni pojas (?) i zvonik na preslicu, izvor: dnevnik o. Celegina, sv. II.
36. Presjek: romanički trijem i crkva, izvor: Konzervatorski ured u Zadru
37. Stanje zvonika i prostorija romaničkoga trijema, izvor: benediktinski samostan
38. i 39. Otvori u romaničkom trijemu, fotografija: Ora Mušćet
40. Ostaci dva kamena zuba kora, fotografija: Ora Mušćet
41. Pronađeni barokni anđeli nad ulazom u crkvu, izvor: benediktinski samostan
42. Celeginova skica oltara u crkvi sv. Frane u Šibeniku, izvor: Konzervatorski ured u Zadru
43. Ikona Gospe u crkvi sv. Kuzme i Damjana, fotografija: Ora Mušćet
44. Stanje portala danas, fotografija: Ora Mušćet
45. Gotička bifora na prvotnome mjestu, fotografija: Ora Mušćet
46. Pod prije posljednjih zahvata, izvor: Konzervatorski ured u Zadru
47. Pod u crkvi danas, fotografija: Ora Mušćet
48. Svetište prije posljednjih radova, izvor: Konzervatorski ured u Zadru
49. Osvjetljenje crkve, fotografija: Ora Mušćet
50. Lapidarij i suvenirnica, fotografija: Ora Mušćet